

ראשית מעשה הדפוס בישראל

מאת הפרופ' ס' ר

דניאל חוואלסאן .

תרגום משפת רוסיא , עם הערות ונוספות מאת המחבר

ד"ר משה אלעזר אייזענשטאדט .

יצא לאור על ידי מערכת הצפירה .

ווארשא

בדפוס ה' מ. לעוויןסקי .

שנת תרנ"ז לפ"ק

KAUFMANN
DÁVID
KÖNYVTÁRA

B. 778.

ראשית מעשה הדפוס בישראל

מאת הפרופיסור

דניאל חוואלסאן.

תרגם משפת רוסיא, עם הערות ונוספות מאת המחבר

ד"ר משה אלעזר אייזענשטאדט.

יצא לאור על ידי בית מערכת הצפירה.

ווארשא

בדפוס ה' מ. לעוויןסקי.

שנת תרנ"ז לפ"ק

ЕВРЕЙСКІЯ СТАРОПЕЧАТНЫЯ КНИГИ

Соч. ПРОФЕССОРА Д. А. ХВОЛЬСОНА

переводъ Д-ра М. Айзенштадта.

ВАРШАВА

Въ Типографіи М. Левинскаго, Маршалковская 141.

1897.

Дозволено Цензурою
Варшава, 29 Апрѣля 1897 г.

אדוני הפרופיסור רב העליליה, דניאל הוואלסאן !

לא אלמן הוא דורנו מחכמים מצוינים המגלים עמוקות מני
השך ומפיצים אורה על תעלומות, כל אחד ואחד במקצוע אשר בחר
לו, אבל רק במקצוע אשר בחר לו, יען כי כאשר תרב הדעת
והחכמה תתרומם משנה לשנה הנה אי אפשר לבן תמותה להיות
אשכול שכלו בו, ועל כן לא הזון יקר הוא לראות כי חכם אחד
אשר גדול כבודו במקצוע שלו קטן הוא במקצועות אחרים,
וביחוד נרגש כדבר הזה בין החכמים חוקרי קדמוניות. החכמים האלה
בהיותם שקועים בראשם ורכם בחיי העם העבר, בהיותם עומדים
צופים ומביטים על הנעשה לפני מאות רבות בשנים, חוקרים ודורשים
אחרי תהלוכות, השקפות ומבטי עם ישן, יש אשר לעתים לא
רחוקות ישכחו כי עומדים הם בהמאה הי"ט ואומרים בלבכם כי
אמנם חיים הם במאות הראשונות, ועל כן אין כל פלא כי לא
ישיתו לכם למהלך החיים החדשים השוטפים בחוקת, ועל כן
הנם גם בעיני רבים כחנוטים חיים.

ובאמת דרוש לזה כח כביר ועז, בינה עמוקה ורחבה לאחד
את העבר עם העתיד וההווה, אשר לאו כל אחד זוכה לכל אלה
השלחנות, ורק אחדים משרידי סגולה זכו לשלחן גבוה ולכתרים רבים —
ולתאחדים האלה יחד גם כבוד שמך אדוני הפרופיסור, התן היוכל !
בהיותך מסור בכל נפשך ורוחך לחקירת שפות שם וספרתן לא
הסחת דעתך גם מהחכמות היפות, כי הננת בלב רגש ואזן שומעת
את השירה והזמרה, דבר אשר כמהו לא נראה לעתים קרובות. כך
זקנה ובחרות נפגשו, ובעת רא שך יענד עטרת תפארת חכמה ושיבה

הנה לבך פתוח כאולם לכל שאלה משאלות החיים, ובהיותך איש אוהב אמת ודורש צדק מאין כמוך, היפלא איפוא כי פעמים רבות יצאת בספריך הנכבדים ללמד סגנוריא על אחינו בני ישראל הנרדפים ולשים לאל את עלילות שונאינו ומנדינו אשר קמו עלינו בכל דור ודור ?

ודברך אמנם לא שבו ריקם כי אם עשו משלחתם באמונה, יען כל קוראיהם יודעים כי אתה מליצנו אינך רק איש בעל מזג טוב ורך הלבב, כי אם איש אשר בכל ספרת ישראל נאמן הוא, ועל כן מקרוב ומרחוק יכבדו אחינו את שמך ומקרב לב עמוק יגישו לפניך את ברכתם ליום מלאת לך שבע ושבעים שנה לשני ימי חיך וחמישים שנה מעת החלות להעשיר את החכמה ואוצר המדע ברובי תורתך.

גם אני הצעיר בתלמידך אביא לך כיום כרכתי כי תאריך ימים וכחך יהיה חדש עמך כאז כן עתה, ולזכר יום שמחת לבך הנני מקריב לפניך את המחברת „ראשית מעשה הדפוס בישראל“ מעשה ידך להתפאר בתרגום עברי, שפה אשר באהבתה תשנה כל הימים.

ד"ר משה אלעזר אייזענשטאדט.

ס"ט פטרבורג. 21 נאוועמבר 1896.

ספרי ישראל הראשונים אשר יצאו לאור

משנת רל"ה עד ר"ס (1500-1475)¹.

איש אחד אמר כי משקל הכורית אשר ידרש לעם אחד במשך שנה אחת עד נאמן הוא להעיד לנו על מצב השכלת העם הוזה והתפתחותו. ואם העדות הזאת נאמנה היא במדה ידועה, על אחת כמה וכמה נאמנה תהיה העדות על השכלת העם וחכמתו אם נשפוט למראה כמות הספרים ואיכותם היוצאים לאור אצל עם אחד.

משעם זה נכבד לנו מאד לדעת יחס בני ישראל אל מעשה הדפוס בראשית הגלות ההמצאה הזאת בקהל, איך השתמשו בה לצרכם ולהנאתם, ומה הם הספרים אשר ראו או אור הדפוס, ואיזה מהם זכו למהדורות רבות ותכופות, והמעשים האלה יהיו לנו לעינים בכואנו לשפוט על מצב השכרת ישראל בעת ההיא, יען המדפים בגשתו להוציא ספר לאור, כינתו וחפצו להדפיס ספר הנחוץ והנצרך להקוראים.

מעשה הדפוס, ההמצאה להדפיס ספרים בעזרת אותיות נעות ונודות, נגלה עוד קודם שנת 1440 והספר הראשון והגדול הנודע בשם

¹ הפני לדבר פה על אדות הספרים העצומים הנדפסים עד שנת ר"ס (1500), ועיקר מנתתי הוא לא כל הציביליזציה שבהם כי אם כל התפתחות ההשכלה; וזהו דברי מסורים לקוראים מנינים, די לי לכנות את הספרים בשמותם מבלי לספר תוכנם הידוע לכלם; היחס — וזהו ענין ח"ל שנת ר"ל"ה ש"ב וזהו צדדו של ההיסטוריה של הוצאת ספרים בישראל.

תנ"ך בעל ארבעים ושתיים שורות יצא לאור במנצא בשנת 1450. כנודע היו האשכנזים הראשונים אשר הפיצו את המצאה מעשה הדפוס בכל ארצות אירופא, ועל כן תקרא ההמצאה בפי רבים בשם המצאה אשכנזית. מטעם זה לא יפלא גם בעינינו לראות כי בתי הדפוס לספרים עבריים הוקמו בראשונה על ידי יהודי אשכנז, אשר ביניהם לא מעטים גם אנשים חכמים ומשכילים.

עד העת ההיא נמצאו במקומות רבים כהנים נזירים בין הנוצרים אשר התעסקו בהעתקת (Abschreiben) כתבי יד ותהי זאת מלאכתם, לכן כאשר נגלה מעשה הדפוס החלו להרעיש שמים וארץ כי מעשה שטן הוא. צעקות כאלה שמענו מעברים שונים, ורק אצל היהודים לא שמענו כזאת, ותהי להפך, כי בכל מקום מושב ישראל דבר הדפוס מניע שמחה ויקר להם, ובשקידה עיצומה החלו להשתמש „במלאכת" או „בעבודת הקודש", יען ע"י הדפוס קוו המרפיסים „להרכיץ תורה וחכמה בישראל", ולכן לא רק כי לא קראו אחריו מלא צא ממא, כי אם לזה התפללו בסוף כל ספר נדפס בנוסחא השגורה „ד' ברחמי יזכנו להרכות תורה ולחדש ספרים בישראל אכי"ר". אמנם יוכל היות כי גם בין בני ישראל נמצאו אז מתנגדים אחדים למעשה הדפוס, כאשר נוכח מדברי מדפיס אחר בנאפולי משנת ר"נ (1490), ואשר ידברו תועה על המלאכה הזאת ושאו עונם, אבל בכל אופן היו המתנגדים רק מתי מספר ובודדים במועדם וקולם לא נשמע בחזקה בין החיים מקול המון השירות והתשבחות ששרו בני ישראל לכבוד הדפוס.

ועד כמה הפליגו היהידים אז בשבח מעשה הדפוס יגיד לנו השיר הקמן הנמצא בסוף הטורים⁽¹⁾, ואלה דבריו:

אני חכמה לכל חכמה עמרת
אני נסתר לכל סוד מסגרת⁽²⁾

(1) הוא הספר הראשון אשר הוצא לבית הדפוס, אכן ערס נרכו עליו על המוגמר נדפוס יאל ספר אחר לאור ובכן ראשון הוא להדפסה ושני לניצחון לעולם.
(2) צדע ראססי הקריאה נוסגרת (כלי ספק תחת מסגרת), כלקע הקמח על ש"ע אה"ע ממשח כה"ר יעקב חאגיז — נסגרת, ובתשבי דפוס הוראדלנא מוסרת. באור הדברים האלה לדעת כל הנוסחאות קשה הכנה הוא.

בלי קולמוס ורישמו ניכרת
באינן סופר חוברתי במחברת
בבה אחת דיו עלי עוברת
בלי שירטוט כתיבה מיושרת
תמיה על דבורה הגברת
בשבט סופרים היא משוררת
לו אותי ראתה במחתרת
עלי ראשה הושמתי לכותרת
למספר ב"י חמשת אלפים רל"ה למזכרת.

עוד מדפים שני בבואו על החתום יספר לכל כי הוא „הכותב
בכמה קולמסים בלא מעשה נסים אשר יגע ומצא להרביץ תורה בישראל
והשיג זאת המלאכה לכתוב¹) כהלכה מערכה ערוכה לקראת מערכה".
יחד עם רגשי שמחתו יביע ויספר לנו המדפים הווה את הפלא
כי ארבעה עמודים גדולים נדפסים בפעם אחת מצד אחד ואחר כך מצד
שני, באופן אשר בכל יום יודפסו אלפים עמודים, היינו: מאתים
וחמשים באגין.

בכלל התפתח מעשה הדפוס בערים שונות בסדר כזה: בשמראסם-
בורג החלו להדפיס ספרים, חוץ מספרי עברים, בשנת 1460; בבאמ-
בערג בשנת 1461; קאָלן — 1466; באזעל — 1471; רומי — 1465;
בויניציאה ובערי צרפת — 1469; בארץ השפלה — 1470; וואלעניץ
אשר בספרד — 1474; פילזען (באָהמען) — 1475; פראג — 1478;
קראקא — 1491 ועוד ועוד.

ובעת ההיא בשנות 1487, 1489, 1492, עת אשר היהודים
חושבי פרמוגאל יסדו בתי דפוס שונים, ישבו עוד שכניהם בחבוק ידים
ורק בשנת 1495 יסדו להם בית דפוס, כאשר יעיד על זה הספר שיצא
בשנה ההיא לאור.

¹ השמות „דפוס“ ו„מדפיס“ והפעל „נדפס“ נתחדשו בזית המדרש בזמן
מאוחר. ברשונה קראו למדפיס „כותב“ „מעתיק“ ואתרי כן קראו אותו גם „מחוקק“;
ה„טעטער“ נקרא „מסדר“.

כבר העירותי למעלה כי הדפוס הראשון בארץ איטליא נוסד ברומי בשנת 1465, היינו בתחלה בבית מקלמ נזירים הסמוך לרומי ואחר כן נעתק לתוך העיר, והארץ הזאת היתה הראשונה אשר בה החלו היהודים במקומות שונים להדפיס ספרים עבריים.

בתי הדפוס הראשונים נמצאו בעת ההיא בריגו המדינה דעל ים מותבא בסוף קלבריאה ובפייביא דישקו הקרובה לפדואה.

מתי ניסדו הכתים האלה? על השאלה הזאת לא נמצא כל תשובה ברורה ובערפל התולתה, ורק זאת נדע ברור כי בריגו נגמרה הדפסת פירוש רש"י עה"ת בחדש אדר רל"ה (פעברואר לשנת 1475) ובפייביא יצאו המורים מבית הדפוס בחדש תמוז שנה ההיא.

ובאשר כי פירוש רש"י על התורה אשר ממנו נשאר לנו רק עקזמפלאר אחד נדפס בפארמאט — folio — ומחזיק הוא מאה וששה עשר דפים, היינו, שמונה וחמשים באגין, יש להאמין כי הדפסת הפירוש החלה עוד בראשית שנת 1474. ובנוגע להמורים המחזיקים ארבע מאות וששים דפים בפארמאט גדול, ר"ל מאתים וששים באגין בדפוס, אפשר להאמין כי זמן הדפסתם נמשך לכל הפחות כשנתים ימים, יען גם הדפסת מחזור רומי המחזיק בערך מאה וששים באגין ונדפס בדפוס שונצינו המתוקן והמהולל ארכה כמעט שנה שלמה (רמ"ו—1486). ועל יסוד המשפט הזה אפשר לשער כי בית דפוס העברי הראשון באיטליא החל לעבוד עבודתו בלי אחר מראשית שנת 1473, היינו שבע או שמונה שנים אחרי אשר נפתח בכלל בית דפים בארץ ההיא.

ואך החלו היהודים להתעסק במלאכת הדפוס שוב לא הרפו ממנה ובמשך עשרים שנה ניסדו בערים שונות באיטליא, ספרד ופרטיגאל ששה עשר בתי דפוס. על פי הנודע נדפסו במשך העת הזאת בערך מאה ספרים מספרים שונים, וביניהם לא מעטים הם הנדפסים בפארמאט גדול והמחזיקים משלש מאות עד ארבע מאות ושמונים עלים.

ואכה הן הערים על פי סדר השנים אשר בהן נדפסו ספרים

עברים; כרינו ופייביא די שאקי בשנת רל"ה (1475); בערך השנה
ההיא גם במנמוכה; פירארה רל"ז (1477); בולוניא רמ"ב (1482);
ואדיאלחגארה בספרד רמ"ב (1482); שונצינו רמ"ג (1483); קואל
מיורי רמ"ד (1484); אישאר רמ"ה (1485); נאפולי רמ"ו (1486);
פארא בפרטוגאל וסאמורה בספרד רמ"ז (1487); אישבונה רמ"ט
(1489); כרישה ולעיריא בפרטוגאל רנ"ב (1492) ובברקא הסמוכה
לכרישה רנ"ו (1496).

מכל הספרים אשר נדפסו בכתו הרפים האלה במשך השנים הנ"ל
ראיתי בעיני בערך חמשה ושבעים, אשר מהם שבעה ועשרים, רובם
בפארמאט גדול, נמצאים תחת ידי כאוצר ספרי, ומחזה מרהיב לב
הוא לראות כי הספרים האלה נדפסו בתכלית הופי על ניר טוב
זכאותיות יפות ובגוונים גדולים.

ביחוד מצטיינים הם במראם החצוני הספרים הנדפסים באותיות
מרובעות — עד כי כל רואם יודה ויאמר כי יפים הם להלל.

על הטורים הנדפסים בשנת רל"ה (1475) יעידו המדפיסים בזמננו
ויגידו בפה מלא כי גם עתה, עת מעשה הרפים השתלם במאד מאד,
גם עתה אי אפשר להרפים ספר ברפים יותר משובח מהרפוס אשר שם
נדפסו הטורים, והם אף הם מודים ואומרים כי הטורים כיפים החצוני
יוכלו להיות גם עתה לאות וזמופת למדפיסים ומו"לים. הספרים
הנדפסים במנטיבה עד שנת ר"מ (1480) ובאישבונה עד רנ"ב (1492)
באותיות רש"י אשר מהם ימצאו תחת ידי שני ספרים — יראו לעין
הרואה ככתובות יד; ואלה הנדפסים במנטיבה קשים הם לקריאה.
ואמנם עוד נפגוש ספרים הנדפסים עד שנת ר"מ (1480) באותיות
מרובעות ולתארן אין כל היד והדר ואינן מהוקצעות כראוי ויש להן
פנים עקומים — אבל מספרם קמץ ודל הוא. לעמחם ימצאו תן בעיני
כל רואיהם הספרים האלה הנדפסים באותיות מרובעות קטנות; אף
המקלעות ופטורי הציצים אשר נמצא בראש הספרים בעת ההיא
והמראים ומציינים לנו מקים הרפוס והשנה — יפים ונחמדים הם.

בימים ההם לא נתפשט עוד המנהג להציג בראש הספר שער ורק משנת רמ"ט (1489) והלאה נמצא לפעמים שער קצר בעל שורה אחת או שתי שורות.

לרוב החלו המדפיסים להדפיס את הספר מהדף הראשון או השני, ורק בסוף הספר הגידו לפעמים באיזה מקום ושנה נדפס ומה שם המדפיס, המגיה ועוזריו. לפעמים יודיעו גם את הבית אשר שם נדפס הספר ויציגו שם המו"ל; אכן כאמור ישנם גם ספרים כאלה אשר אין שם לא בראשיתם ולא באחריתם מקום הדפים והשנה, ועל כן אם נבוא לשפוט על ספרים ממין כזה נשפוט על מקום הדפוס רק על פי מראה האותיות או ע"פ האותות המימיים הנעשים על הניר, ואם רק נודע לנו מקום הדפוס אז הנקל לדעת באיזו שנה נדפס הספר הזה, יען לרוב נודע לנו מתי נוסד בית דפוס בהעיר ההיא וכמה שנים עמד על תלו.

ככל הספרים האלה לא נסמנו הדפים בשום סימן ומספר ונמ המנהג להציג בקצה העמוד המלה הבאה בראש העמוד השני לא נודע אז, ורק משנת רמ"ג (1483) נמצא כי לפעמים נרשמו הקונטרסים מלמטה כמו שהם נרשמים עד היום הזה ונסמנו בסימנים א"א, א"ב, א"ג א"ד אבל הדפים לא נרשמו בראשם.

להוציא במספר שמות כל המדפיסים אחשוב למותר, באשר רובם לא הצמינו במאומה, ורק על אחדים מהם אעיר, ובראשם הדוקטור הרופא אברהם כונת אשר יחד עם אשתו אשמלינה למד מלאכת מסדר (ועמצער) ובשנת רל"ה (1475) יסד בית דפוס במנטיבה.

עד כמה כבד והוקיר המדפיס הזה את מלאכתו נוכל להוכיח מהתהלות והתשבחות אשר יפור לה מלא חפנים בחתימת הספרים הנדפסים על ידו וירוממה על לשונו.

האיש כונת הוא גם המדפיס החותם בהדברים: „הכותב בכמה

קולמסים בלי מעשה נסים". בשנת רל"ו (1476) בחמשי בי"ד לחדש סיון שנת חמשת אפים ורל"ו ליצירה נמר הדפסת מור או"ח ויקרב אל הוצאת הי"ד לאיר, אבל מטעמים בלתי ידועים לנו לא עלתה בידו לבצע את מחשבתו ורק בשנת רל"ז (1477) יצאו בפירארה כל הטורים לאור.

בשנה ההיא, בערך, הוציא האיש כונת בהשתתפות יהודי אשכנזי אברהם ידידיה מקאָלן את פירוש הרלב"ג על תורת משה. הפירוש הזה אשר יצא בהוצאה מהודרה ונפלאה והנמצאת גם תחת ידי, מחזיק ארבע מאות ושמונה ערים.

יש לשער כי בעת ההיא הוציא הנ"ל גם את היוסיפון. אכן הכתב-יד אשר ממנו נדפס היוסיפון הזה שונה הוא מהיוסיפון הנמצא כיום לפנינו וחסרים בו המקימות הרבים המעוררים חשד בלכות הקוראים. הבל כי כל המבקרים וגם צונץ ביניהם לא השתמשו בהוצאה הזאת, אשר אמנם יקרה היא במציאות, למען חקור בכרור ע"ד זמן חבור הספר הזה.

בסוף הספר הוצאה ההיא נמצאה חתימה ארוכה הערכה מהמור"ל והמרפ"ס אברהם כינת ובה יבאר תכן הספר.

ביחוד ראוי לשים לב אל ההוצאה הזאת, ין כי בהיוסיפון הזה נמצא דברים רבים נכבדי הערך אשר לשוא נחפש אחריהם בהוצאות האחרות כי לא נמצאם, יען כלן נדפסו רק על פי היוסיפון שנדפס בקושט' בשנת ר"ע (1510).

אנכי ראיתי את היוסיפון הוצאת אברהם כונת בהמוזיאום רבריטי בלונדון ופה בפטרבורג באוצר הספרים של הרוזן דוד גינצבורג, הנדפס כמעט בפארמאט folio וכל צד נחלק רשני עמודים אשר גוילים גדולים סביבם ומחזיק הוא מאה ושלישים וששה עלים. תמונות האהויות הן כאותיות מפירוש הרלב"ג על התורה¹.

¹ נבית אולרי נמלחה העתקה (אנשריפט) מהספר הולאה היא היקרה במציאות. הכהרון דוד גינצבורג יוליא לאור את היוסיפון הולאת כונת על פי העתקה הנמלאת תחת ידי ויכין את תבנית ההולאה החדשה על פי ההולאה הישנה של נכות הנמלאת תחת ידו.

עוד נדפסו בבית דפוסו של אברהם כונת ספרים קטנים אחדים וביניהם „בחגיגת עולם“, „נופת צופים“ על חכמת ההלצה מהרב דמנטובה יהודה מסיר ליאון, לוחות עם חשבון אורך הימים לכל עתות השנה ו„אלדר הדני“.

כשני לאברהם הרופא והמדפיס כאחד נציג את המדפיס מליסא-באן אליעזר טולידאנו אשר כנוהו בשם חסיד, ירא אלהים, חכם, רב פעולות או צורבא, ועליו נאמר בסוף ספר אבודרהם: „אשר עוזר למי יושב בצרה ובמדות בשם הטוב גלולות ותאותו להרכות בספרים אשר אין קץ למספרם בגלולות ללמדם לכל הפץ לקראם להודות אל... ובזכותו אזי נזכה גאולה וכו“.

ר' יעקב בן שלמה אבן חביב בעל ה„עין יעקב“ כאשר התודע אליו בליסאבאן יכנהו: המאושר בעניניו, החכם המעולה ועניו.

משנת רמ"ט (1489) עד הנ"ב (1492) נדפסו אצלו ספרים גדולים ונכבדים וביניהם פ' עה"ת להרמב"ן ואבודרהם — שניהם נמצאו תחת ידי — ונדפסו בדפוס מהודר כמעט בפארמאט folio עם שני עמודים על כל צד וסביבם גוילים רחבי ידים.

אמנם על כולם יעלה ביפיו „החומש“ אשר נדפס אצלו יחד עם הרגום אונקלוס בהגהה מתוקנה עם נקודות וטעמים ועם פ' רש"י.

גם הספרים משכי עם פ' קב ונקי, ישעיה וירמיה עם רד"ק נדפסו על ידו.

בנוגע לספר הליכות עולם הנדפס יחד עם ספר היראה מר' יונה גירונדי, קשה להגיד בכרוז אם נדפס בליסאבאן, אך זה ברור כי נדפס בחצי האי פירענאי.

כאשר גרשו בני ישראל ממדינת פרסוגאל הביא דון יהודה גדליה, מנהל בית הדפוס של אליעזר טולידאנו, את האותיות לארץ תוגרמא וזה הוא המעם להמראה הנפלא אשר נראה ספרים נדפסים משנת רע"ה (1515) עד רפ"ב (1522) בשאלוניקי באותיות דפוס גיסאבאן.

אולם אם לשני המדפיסים הראשונים יאתה תהלה הנה עולה היא עליהם חריצת משפחה שלמה בישראל, משפחת שונצינו או בני שונצינו

אשר ממנה נפצו בערים שונות באיטליא וכמו כן בקושט' ושאלוניקי ויקימו בתי דפוס ויוציאו לאור ספרים רבים ושונים, ואת בני המשפחה הזאת אנו מוצאים עובדים עבודת מדפיסים במשך שלשה דורות משנת רמ"ג (1433) עד ש"ז (1547).

הנכבד מכלם והמצוין בחכמתו ומפעליו היה גרשם—דז'ורנימא—שונצינו, ובשער הספר מכלול לר' דוד קמחי¹⁾ הנדפס על ידו בקושט' בשנות רצ"ב—רצ"ד (1432—34) יודיע מעט מהולדות משפחתו ומפעליו כמעשה הדפוס.

ראש המשפחה ההיא הוא ר' משה משפירא המובא בתוספות מוך וחי על פי החשבון בהמחצה השניה להמאה השלש עשרה, על אדוה משה מפירט הסמוכה למינכען, דור חמישי למשה משפירא הנזכר יספר גרשם כי „הוא נלחם בעיר פירט נגד הרשע פר"ה (fra—frater) יואן די קאפיטראנו וגרש אותו עם כל חילו משם”.

כנראה נלחם האיש משה בחרב וחנית את הכהן הקנאי יואן מקפיטראנו אשר באמצע המאה החמש עשרה עבר ארצות שונות באירופא ויסת את ההמון נגד היהודים ויבא בזה תלאות רבות על היהודים וביותר הרע ליהודי ארץ אשכנז. בלי ספק עלתה בידי משה, אשר לעזרתו יצאו גם הנוצרים הישרים בלבותם, לגרש את הקנאי ואת האספסוף אשר אתו מהסתפח בנחלת העיר.

שמואל בנו עקר דירתו משם ויבוא לגור באיטליא, והוא לא היה האחד אשר לבש כלי גולה ויעזוב את ארץ מולדתו, יען בימים ההם הורע מאד מצב היהודים האשכנזים ולכן מהרו רבים לנוע אל ארצות איטליא ותוגרמא.

ישראל נתן בן שמואל הנודע בעשרו העתיק מושבו לשונצינו; הוא הצטין לא רק בחכמת הרפואה כי אם גם היה איש ירא וחרד לאמונתו, ולבו יצא לראות כי אחיו לא יוכלו להנות בספרי תורתנו וחכמתנו בהיות מספר הספרים הכתובים מעטים מאד ויקרים במציאות.

¹⁾ קרי קמחי ולא קמחי ועיין The Jew. Quarterly Review T.

החסרון הזה העיר את רוחו לחזק את ידי בנו יהושע שלמה דהקמת בית דפוס בשוניצו בשנת רמ"ג (1483), ומהשנה הזאת עד שנת ר"נ (1490) עלתה בידו להדפיס — מלבד שבע מסכתות — גם את הספרים הגדולים: נביאים ראשונים ואחרונים עם פירוש רד"ק, עקרים, סמ"ג, יד החזקה, ארבעה טורים, תנ"ך עם נקודות ומעטים בפעם הראשונה רמ"ח (1488) דבר הקשה מאד לפי מצב מעשה הדפוס בעת ההיא¹.

בשנת רמ"ו (1486) יסד יהושע שלמה יחד את אחיו משה עוד בית דפוס שני בקואל מיורי ושם נדפס במשך השנה מחזור רומי בשני חלקים המחזיקים שלש מאות עלים פארמאט in folio²) ומשנת רמ"ח (1488) נתנו גם בני משה, שלמה וגרשם הנזכר לעיל, את ידם להמלאכה הזאת, והודות להדיעות הרבות אשר אסף גרשם בשפת יון, רומי ואיטלקי והודות לחכמתו הרבה בכלל הוציא בשנות עבודתו המון ספרים עברים וגם יותר מששים ספרים ובהם גם גדולים, בשפות יון רומי ואיטלקי. הוא לא חס גם על עמלו ויעבור ערים שונות ויענה בדרך כחו לאסוף כהבי-יד עברים שונים, וביותר עמל ויגע לאסוף בצרפת את כתבי בעלי תוספות³.

בשנת ר"נ (1490), בערך, יסדו בני המשפחה הזאת עוד בית דפוס אחר בנאפולי ושם הוציא יהושע שוניצו בשנת רנ"ב (1492) את המשניות עם פירוש הרמב"ם בהוצאה יפה ומהודרה בפארמאט folio המחזיק שלש מאות וחמשים ושמונה עלים.

¹ נ"ר ונ"א הנמצאים אללי נדפסו בלי נקודות.

² הנקודות הבלאות בהמחזור נלקו בשגיאות רבות ולפעמים נפגש פתח תחת קמץ או יירה ועוד ועוד כזה.

³ „באשר מימי עלומי מהיל אל היל הוליכני (הסס) יגעתי ומלאתי ספרים היו סתומים וחתומים מאז והואלתיס לעין השמש הזאת יזהירו כזה הרקיע כמו החספיות מטוך של ר"י ורבינו חס הלכתי עד לרפת וקמברו וזינברה אל חדרי הורתס למען זכות בהס את הרביס כי בספרד ובאיטליא וכל הארצות לא שמענו רק משאנך (ר"ל תוספות שאנך) של רב פרץ ורבי שמסון וסבריהס" — כן הס דבריו בשער לספר המכלול הנזכר למעלה.

משנת רנ"א עד רנ"ה (95—1491) הדפים גרשם בבית הדפוס אשר יסד בכרישה יחד את הספרים השונים גם את הספרים האלה: מחברת עמנואל רנ"א (1491); חמשה חומשי תורה בשתי הוצאות והנ"ך שלם עם נקודות ושעמים רנ"ד (1494).

בשנת רנ"ו (1496) נוסד ע"י גרשם בית דפוס גם בכרקא ושם הדפים סליחות ומסכת סנהדרין, ולמען הראות חריצת האיש ומעלליו הכבירים נגיד בקצרה את המעשים האלה המדברים בעדו ואינם דורשים כל באור: משנת רס"ג עד רס"ו (6—1503) בית דפוס לו בפאנו; משנת רס"ז עד רפ"ו (1526—1507) הדפים ספרים רבים וגדולים בבית דפוסו אשר בפזרו; בשנת רע"ד (1514) נפגוש בית דפוסו באנקונא (במקום הזה אמנם לא הדפים ספרים עברים); בשנות רע"ח—ט (1518—9) יסד בית דפוס באורמונה א מארע אשר בסוציליא; משנת רפ"א עד רפ"ו (6—1521) ברימינו, בשנת רפ"ז (1527) בצעזענא (גם במקום הזה לא נדפסו ספרים עברים); משנת ר"צ עד רצ"ג (3—1530) בקושט' ומשנת רפ"ט עד רצ"ג (1533—1529) בשאלוניקו.

ומה רבים הם הספרים אשר יצאו על ידו לאור יעידו דבריו אשר הדפים בראש הגליון הנזכר: „והדפסתי ספרים אין קץ בתורתנו הקדושה, זולתי עשרים ושלוש מסכתות הנהוגות בישיבות עם פ' רש"י והתוספות”.

יחד עם הדברים האלה יספר לנו גם את הצרות והרדיפות אשר הכבידו עליו אכפם להיות נע ונד בארץ נכריה¹⁾ למען יוכל בלי ספריע לעבוד עבודתו היקרה לו ויסיים דבריו בתפלה: „י"י יתעלה יהיה עוזר לי ויכלכל את שבתי ויזכור לי לטובה מה שכלכלתי לאנוסי ספרד ובפרט פרטוגאל, ובכל מאדי העירותי עד למות נפשי למען הצילם מיד שוטיהם ולהדריכם לחסות בצל שדי ותחת אברתו להתלונן כיום הזה”.

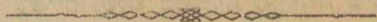
¹⁾ וגם בחתימת התנ"ך דפוס פיזרו בשנת רע"ז (1517) יאמר: „אף כי לי קוו רכעים לאכדתי אכרך ד' אשר לא נתנני ערף לטיהס”.

מהדברים הנוספים מבנו משה נראה כי יחד עם אביו נאסר בסהר על פי עבירת איש יהודי שהתנצר, ואחרי אשר יצאו לחפשי היו מוכרחים לעזוב את ארצם בערום וחוסר כל.

גרשם מת בקושט' בשנת רצ"ד (1534) בשנת החמשים לשנות עבודתו הפוריה והברוכה. כמותו לא השליכו בניו את עבודת הקדש לאביהם אחר גום. בשנות רפ"א, רפ"ו (1526, 1521) נדפס ע"י משה שונצינו הילקוט שמעוני בשאלוניקי השונה בדברים רבים מהילקיט שלפניו, ואליעזר בנו השני של גרשם הדפוס גם הוא ספרים רבים ונדולים בקושט' ותהינה ידיו אמונות לעבודתו עד שנת ש"ז (1547).

הבן השלישי יהושע היה רב בקושטא' והוא חבר ספר שו"ת „נחלה ליהושע", הנדפס ע"י אחד מנכדיו יהושע בן מנחם שונצינו בעיר ההיא בשנת תצ"א (1731).

הרב יהושע בן גרשם מת בשנת שכ"ט (1569) ובמיתו ספר עליו הספד גדול ר' משה אלמושונינו בשאלוניקי. אחד מנכדיו גרשם היה גם אברהם שונצינו החי באזמיר בשנת ת"צ (1730) בערך, ו"שר גדול ליהודים צבו השרידים" — קראו לו.

אף אם המדפים לקח חלק בראש במעשה הדפוס, הנה מקום נכבד מאד לקחו או גם המגיהים אשר עליהם היה מוטל לא רק להגיה את אשר יעותו מסדרי האותיות כי אם גם לבקר הנוסחאות הנכונות בה, כתב-יד" אשר לפניהם והם היו הערכים בערו.

כמובן דרוש היה כי המגיהים יהיו אנשים חכמים, ואמנם כאלה נמצאים הרבה בין המגיהים הראשונים ושמותיהם ידועים לנו על ידי ההוספות אשר שתו לפעמים בדרך מליצה ושיר, או בדרך פראזי בגליון האחרון בחתימת הספר.

לרוב שומעים אנחנו כי התאוננו המגיהים על אדות הכתב-יד כי מעטים הם וקשה להשיגם, וכידוע נחוץ היה לנסוע לפעמים למרחקים למען מצא איזה כתב יד, ויש אשר לפעמים לא שוה היה הכ"י בנוק העת ומלמול הדרך.

מכל הכ"י מהספרים השונים הנה רבו הכתב-יד מהתנ"ך, אשר אותם נמצא עתה במספר רב כביבליותקים שונים. ובכלל על פי מספר הכ"י הנמצאים עתה בידינו מספר התנ"ך נוכל לשפוט על התפשטותו בין הקוראים בעת ההיא. אך הנ"ך שלם נדפס או פעמים מעטות, כאשר נראה דהלן, והמדפיסים הוציאו או לאור לרוב רק ספרים אחרים מכתבי הקודש עם איזה פרושים.

לא כאלה חלק הספרים האחרים אשר מהם היה לפעמים רק כתב-יד אחד וגם הוא נלקח לפעמים בחסר והמדפיסים מוכרחים היו להציג מקום פנוי באמצע הספר ולפעמים גם עד שלש, להראות להקורא כי חסר מגוף הכתב-יד. לפעמים קרה כי עד אשר כלה המדפים להדפיס את הספר עד תמו מצא כתב-יד אחר שלם ואז הדפיס את החסר על פי הכ"י השני בסוף הספר או במקום אחר או גם על גליון מיוחד, להדביקו במקום הפנוי החסר בספר. אכן לא מעטים הם גם הספרים אשר נדפסו על פי שלשה או ארבעה כתב-יד; ובאשר המגיהים בעת ההיא לא נהגו להציג לברנה את הנוסחאות השונות הנמצאות בהכתב-יד השונים, (וזה הוא דבר שאי אפשר כי שרשה או ארבעה כתב-יד יתאימו יחד מלה במלה), ועל כן יש לשער, וההשערה

לא תכזב, כי המגיה בחר בנוסחא אחת אשר מצאה חן בעיניו, ואחרים מהם יודו בפה מלא ויגידו: „תקנתי והוספתי מדעתי“, וזוה מתהללים ומתפארים המגיהים כי הגדילו עשות במהרם את הנוסחאות „ממוקשי המעיות והשיבושים“ ויבשרו בקהל „כלו קוצים מן הכרם ונתנו לנו הנרסות הישרות במשניות ובגמרא“ והם לא שמו לב לאזהרות ר"ת, רמב"ן ורשב"א המדברות רתת את אלה המתקנים את הנוסחאית „על פי הסברא“.

המגיהים המתקנים אמנם יצדיקו מעשיהם בהשענם על מאמר חז"ל „אל תשכן באהלך עולה זה ספר שאינו מוגה“, אבל ידוע הוא כי חז"ל כונו את המאמר על התורה, וגם אז לא היתה כונתם להגיה על פי הסברא כי אם על פי ספרים מוגהים.

ולראבון לבבנו לא נוכח לדעת עתה עד כמה הצליחו המגיהים במעשיהם ועד כמה כונו אל האמת בתקניהם, יען מספרים רבים יחסרו לנו עתה הכחבי-יד אשר על פיהם נדפסו הספרים. אולם מהבקרת אשר ישי על ספרים הנדפסים בהוצאות ומהדורות שונות נוכחתי לדעת כי המגיהים עותו על ידי הגהתם במקומות רבים קשי ההבנה. והדבר הזה יחשב לעון להמגיהים, יען לו נשארו המקומות קשי ההבנה כאשר היו במקורם, כי אז אולי אפשר היה לפעמים למצוא את הנוסחא האמתית, אך עתה אחרי אשר קלקלו המגיהים בתקנותיהם המקולקלות אי אפשר עוד להעמיד את האמת על תלה.

בנוגע להמכשלה הזאת נשימה עינינו על דברי ר' יעקב ב"ר חיים בן אדוניהו, אשר עבד בתור מגיה בבית הדפוס של דניאל באמבערג, הנאמרים בסוף משניות סדר טהרות הנדפס עם פירוש ר' שמשון משאנץ בויניציאה בשנת רפ"ג (1523), ואנה הם:

„אמר יעקב ב"ר חיים בן אדוניהו אחר השלימי הגהת סדר טהרות אמרתי להתנצל בהיות כי הנושא בלתי מורגל וספרי העתקה מוטעים ובלתי נמצאים כי אם במורח גדול יודע לכל אוריין כי השם יודע כמה מורח ומשא נשאתי עד הגיעי לתשלום ההגהה מספר הוה

בהיות כי לא היה לי כי אם מופס א' מכלים עד נגעים והיה מוטעה בתכלית אף על פי שנמסר בידי בחוקת בדוק ונמצא בו מ' צבורים של חמץ וי"ח של שאור ובהוספתא בכל מקום ומקום לא היה בית אשר אין שם מת ואפילו במקום הבדוק היה מוטעה... ואנן לפום עניות דעתן שקלינן ומרינן ביה טובא בכל דוכתא עד דאתבריר לן דנהיר וצהיר ובקצת דוכתי דנר' לי דהוה חסיר הוספתי מדעתי ומה שלא יכלתי כמו בתוספתא בכלים... הנחה פנוי... גם במקצת מקומות עשיתי איזה הגהה לעצמה זה שנראה לי...".

ולא רק המניהים העברים עשו כאדון בתוך שלו בהכתבים אשר לפניהם, כי גם הנוצרים המלומדים עשו כזאת בהמאה החמש עשרה ובראשית המאה השש עשרה. האחרונים בהדפיסם ספרים בשפות יון ורומי הקנו והגיהו על פי דעתם ולא הציגו לפנינו את הנוסחאות שמצאו לפניהם. הרעיון להוציא את הספרים אחרי בקורת נאמנה — הרעיון הזה מוזר היה אז להמולי"ם בכלל, אולם גם בעת אשר המולי"ם הנוצרים החלו מעט מעט לרשית לב לבקרת והוצאה מתוקנה, הנה המולי"ם העברים מלבד אחרים מתי מספר לא יעשו עוד מאומה למובת הוצאות מתוקנות על פי הבקרת הנאמנה, ולא זו עוד אף פסיעה אחת כדימה מן המקום אשר עמדו עליו אחיהם המדפיסים לפני ארבע מאות שנה.

ואם אמנם כי על פי מצב המקום והזמן מוכרחים היו פעמים רבות המולי"ם העברים לתקן נוסחאות שונות, אבל המא לא יוכל כפרה היא להמניהים המאוחרים בראותנו את מעשיהם בהדפסת מאמרי התלמוד הטובאים בהוצאות הישנות בהערוך, מנורת המאור, פוסקים ישנים, עין יעקב, אלפס ועוד ספרים רבים כאלה.

המניהים תקנו את המאמרים שנמצאו בספרים הג"ל בצביונם ובסגנונם הישן, אשר הוא לפעמים האמתי, על פי הנוסחאות הנמצאות בהתלמוד הנדפס, ועל ידי זה סתמו לנו את המקורות הנאמנים אשר על ידם יכלנו לבקר את הנוסחאות הנמצאות בהשס"ם, באשר ההוצאות הישנות מהספרים הנקובים בשמותם אשר לא נגעה בהם די המניה — יקרי המציאות הן.

והנוסחאות בתלמוד שנו בהוצאות הרבות הכלית שנוי ורבו בו החרולים והקמשונים, ורק ביד איש חרוץ וחכם נפלא כהמנוח יראבינאוויץ עלתה במשך חמש ועשרים שנה לבער אחרי הקוצים, וגם זה רק אחרי עבודה גדולה וקשה מאד.

חבל כי גם דרך הבקרת שלו איננו ערוך בכל כיאות, וכלי ספק הצליח עוד חפצו בידו לו השתמש בס' דקדוקי סופרים גם בהמאמרים השונים מהתלמוד המובאים בהפוסקים הראשונים בהוצאות ישנות ובמנורת המאור הנדפס בקושט' בשנת רע"ד. כמו כן לא הקביל החכם הזה לעמתם את המאמרים האלה הנמצאים בירושלמי ובמדרשים אשר אליהם לא שם לב כראוי.

למען דעת עד כמה דשו המניהים הראשונים בחטאים כאלה, להתנהג בקלות ראש בשנוי ותקון הנוסחאות, ניכל להוכיח מהמעשה הזה: בפרק האחרון מהלכות מלכים ברמב"ם, אשר שם ידבר כי בבוא מלך המשיח לא ישנתו עלינו סדרי בראשית, מעיר הרמב"ם כי זהו שנאמר בישעיה וגר זאב עם כבש ונמר עם גדי ירביץ משל וחידה.

המניה דלג על שבע המלים האחרונות, ותחת זה יצא במלחמת שפתים נגד דעת הרמב"ם אשר תמשך שלש ועשרים שורות. ועוד הגדיל הקנאי הזה לחטוא, כי לא הציג מראש את הדברים „אמר הכיגיה" ובסוף „ע"כ" כנהוג, כי אם הדפיס את דבריו יחד עם דברי הרמב"ם בדי כל הפסק ובלי כל שנוי בהאותיות, והאיש הקורא יבוא במבוכה בראותו את הדברים אשר לפי הנראה שניהם דברי הרמב"ם הם.

גם את הדברים האחרונים מהרמב"ם במקום הזה קלקל הקנאי הנלהב הזה, הנקרא אליעזר בן שמואל, כפי הנראה יהודי אשכנזי. הרמב"ם אומר: ובימי המשיח יודע לאי זה דבר היו משל, ויבוא המניה ויגיה: ובימי המשיח יודע כי הפסוקים כפשוטן משל¹.)

¹ על גליון העקומפ' הגמולא תחת ידי העיר אחד מקוראיו הישנים על מעשה המניה, וישתדל להקים את הקריאה הנכונה על אמתתה.

וכמה יגיעות יגע וכמה מרחות טרח הקורא המבין בחפצו להבין את הדברים הסותרים זה את זה הנמצאים על דף אחד — לולא היו לנו הוצאות אחרות אשר משם נראה את האמת, ומי יודע כמה מקומות מספרי ישראל הישנים נתקלקלו ונתעותי בכונה ובמויד וכמה נוסחאות בתלמוד ומדרש נלקו בשניאות רבות ונאמנות באשמת המגיהים?

אחרי אשר דברנו על דבר כתי הדפוס, המדפיסים והמגיהים, נדבר כעת על הספרים בעצמם ונשאל: מה הם הספרים אשר יצאו לאור משנת רל"ה עד שנת רנ"ז (1475—1497)?

כאמור למעלה יודעים לנו עד עתה כמה ספרים שונים אשר ראו אור הדפוס כעת ההיא, וביניהם גם ספרים גדולים, אבל כאשר כי גם מהספרים האלה יש אשר נשארו אצלנו רק עקועמפלאר אחד או שנים, ומהם ממונים היו מעין הביבליוגראפים הראשונים ופוזורים במקומות שונים, ורק בזמן האחרון נגלו בקהל, כי על כן קשה להגיד בברור ובדיוק מספר הספרים אשר נדפסו אז.

להספרים אשר כמעט נשכח זכרם זמן רב יחשבו: ספר „הליכות עולם“ הנדפס יחד עם „ספר היראה“ לרבנו יונה גירונדי בערך שנת ר"ג (1490) כפי הנראה בליסאבאן; כחי עה"ת בשנת ר"ג (1490) בנאפולי ועוד כמה ספרים אחרים.

כמו כן חשבו רבים מקדם, כי חמשה חומשי תורה עם תרגום אונקלוס ופי' רש"י, שנדפסו בש' רמ"ב (1482) בבולוניה, היה הספר העברי הראשון הנדפס שם, אך בהיותי בשנת 1895 בחו"ל עלתה בידי לקנות ספר תהלים הנדפס בפעם הראשונה עם פי' רד"ק המתוחם לשנת רל"ז (1477), ולא נאמר מקום הדפוס. אולם כאשר האותיות אשר בהן נדפס פי' הרד"ק דומות הן בכל לאותיות מפי' רש"י הנדפס בבולוניה יחד עם התורה, הוצאתי משפט כי הספר תהלים נדפס גם כן במקום הזה בשנת רל"ז (1477), כאשר שער כזה גם הח' שמייןשניידער.

ובאשר כי בבולוניה השתמשו בשנת רמ"ב (1482) באותיות הדפוס אשר בהם הדפיסו ספרים בשנת רל"ז (1477), יש לשער כי גם כמשך העת משנת רל"ז (1477) עד שנת רמ"ב (1482) נדפסו שם ספרים אשר שמם נעלם עוד ממנו עד היום הזה.

איך שיהיה לא נחמא אל האמת אם נאמר, כי מספר הספרים הנדפסים או היה גדול ממספר מאה, יען הגיעו אלינו פרקים וחלקים מספרים נדפסים כפי הנראה בעת ההיא. הנה כי כן ידבר חכם יהודי אחר מהמאה השבע עשרה מגמרא דפוס ליסאכאן, ואין אתנו כיום יודע גמרא דפוס העיר ההיא.

גם אנכי ראיתי בעיני בלונדון אצל איש פרמי מסכת יבמות עם פי' רש"י בלי תוספות. שם המקום לא הונד שם, ורק על פי תמונת האותיות ועל פי המורים המוצגים בלי משטר וסדר אוכל להעיד כמעט אל נכון, כי המסכת נדפסה בואריאלחנארה, היינו בשנת רמ"ב (1482).

מהמעשים האלה וגם על פי הסברא נוכל לשער, כי ספרים רבים אשר ראו בעת ההיא אור הדפוס הלכו למיון, ואנחנו הלא יודעים כי גם מהספרים הנדפסים במאה השש עשרה יש אשר לא נמצא כיום אצלנו מהם אף עקוצמפ' אחד.

זאת ועוד הארת. בל נשכח כי גורל ספרות ישראל כגורל עם ישראל הוא: פעמים רבות נרדפה בלי חשך, העלילו עליה עלילות שוא וכזב, וכמעט אמרו לבער אותה כלה, אבל גם פה נתקיימה נבואת הנביא: ואתך לא אעשה כלה.

ובדברי פה לא אדבר על אדות הספרים העברים הרבים העולים לאלפים אשר נשרפו בימי החשך, בימי הבינים. ובימי הרדיפות בספרד ופרטוגאל ולרגלי יתר התלאות אשר מצאו את בני ישראל, ואשר אותן נפגוש על כל דף ודף מספר דברי הימים העקוב מדם ומדמעות העשוקים, אברו בלי ספק ספרים רבים לאין מספר, יען בהיות כל ראש לחלי וכל לבב דוי אי אפשר היה לשום עין צופיה על התורה והספרה שבהיכל.

וכמה הם הספרים אשר הועלו על מזבח האש בשם הרת והאמונה?

כאשר גרשו בני ישראל מפרטוגאל גזלו מהם בראשונה את כס ספריהם העברים, והאישי אשר נמצא אצלו אחרי כן ספר עברי או תפלין אחת דתו למות.

הספרים האלה נשרפו קבל-עם, ומשורר יהודי אחד אשר בעיניו לאה את השרפה, יעיר אבל כתנים על הגזרה הזאת.

גם בשנת 1553—שי"ד—נשרפו בוויניציאה יותר מאלף עקועמפ' מהתלמוד, חמש מאות עקועמפ' מהאלפס ו"שאר ספרים אין קץ", ולא לחנם זכר השנה ההיא להיהודים לחגא "ו ש ר י המר לי" שמה וזכרה.

התלמוד אשר הוציא לאור יושמיניאן בשנת שי"א (1551) אבד כמעט כלו; כמו כן האבידו ע"י שרפה את כל הוצאת פי' יהודה לירמא על פרקי אבות, ומאלף וחמש מאות עקועמפ' נשאר רק אחד, אשר אותו גנב נוצרי אחד מתוך השלהבת וימכרהו במחיר גדול להמחבר.

בעוד שנים אחדות נשרפו יותר מעשרת אלפים ספרים שינים באחת מערי איטליא, ונוסף לזה הועלה על המוקד כל הוצאת הספר "ציוני" שנדפסו ממנו אלף עקועמפ', אף כי זה הספר האחרון יצא לאור ברשיון המבקר (צענזור) בקרימונה בשנת שי"ט (1559)¹.

נקל להבין כי במצב כזה אי אפשר לדבר בדיוק מהוצאות הספרים בעת ההיא. אכן גם מהספרים הנשארים והמוצלים נוכח להוציא משפט על רוח הקהל, בדעתנו מה הם הספרים אשר נפוצו או בין הקוראים במספר גדול ואיזה מהם היו חביבים להקהל ביותר.

על פי השערה שטחית אפשר היה לשער ולהגיד, כי לרוב ירבו הקופצים על ספרי התנ"ך, אבל באמת לא היה כזה. בכך העת ההיא נדפס כל התנ"ך רק שלש פעמים: בשונצינו בשנת רמ"ח (1488) בנאפולי רנ"א—רנ"ג (93—1491) ובברישה בשנת רנ"ד (1494), וכל ההוצאות האלה נעשו עם נקודות ומעמים, ושני מעמים לזה: המעם הראשון, כי מן התנ"ך נמצאו העתקות רבות מאד בכתבי-יד אשר עין האינקוויזיציא לא שזפתם ונצלו מכליון, ועל כן לא נרגש חסרונם, והשני הוא סבה פשוטה ומעשית כי הוצאת התנ"ך עם נקודות ומעמים לפי מצב בתי הרפוס בימים ההם היתה קשה מאד מאד.

אמנם ספרים אחדים מהתנ"ך, אשר אליהם נלוו גם פירושים ובאורים, יצאו או לאור, אך לפי הנודע לנו הנה בכלל מספר הספרים

¹ מכל ההוצאה הזאת נשארו לפי הנודע לי שני עקועמפ', האחד בלוקס-פורד, והשני עלתה בידי על ידי מקרה טוב להשיגו.

מכתבי הקדש, אשר יצאו לאור משנת רל"ה עד רמ"ב (1475—1482),
קמן ומצער הוא.

ראשון לכל הספרים נדפס בשנת רל"ז (1477) ספר תהלים עם
פי' רד"ק. כמקום ההדפסה נוכל להראות בכמחה על בולוניה¹). הנקודות
הוצגו שם רק בארבעה באגין הראשונים ולא יותר, ומוזה נוכל להוכיח
כי להדפיס ספר עם נקודות היה אז דבר קשה מאד. מספר כל העקועמפ'
מההוצאה הזאת עלה רק לשלש מאות.

שני להספר הזה הוא פי' הרלב"ג לס' איוב, שנדפס בשנה הזאת
(רל"ז 1477) כפי הנראה בפירארה. אחרי כן נדפס הס' תהלים בשתי
דווצאות בפארמאט² ובלי נקודות, ודניאל עם רלב"ג. שלשה האחרונים
יצאו קודם שנת ר"מ (1480).

בשנת רמ"ב (1482) נדפסו בבולוניה המשה חומשי תורה עם
נקודות ומעמים, תרגום אונקלוס בלי נקודות ועם פי' רש"י,
כפי הנראה נדפסו גם בעת ההיא החמש מגילות עם פי' רש"י
לכל המגילות ועם פי' ראב"ע למגילת אסתר ונביאים אחרונים עם פי'
רד"ק בואדיאלחנארה.

מראשית שנת רמ"ה (1485) והלאה נדפסו ספרים אחדים מהתנ"ך
על פי הסדר הזה: נביאים ראשונים—רמ"ה (1485), נביאים אחרונים—
רמ"ו (1486), וכהראשונים כן האחרונים נדפסו בשונצינו בלי נקודות
ועם פי' רד"ק. בשנה הזאת (רמ"ו) נדפסו בנאפולי ספר משלי עם פי'
בעל המחברת עמנואל הרומי, ובשנת רמ"ז איוב עם פי' הרלב"ג,
שה"ש, רות, קהלת, אסתר, דניאל, עזרא, נחמיה, ס' דברי הימים
(עם פי' המיוחס לרש"י) ואיכה עם פי' מיוסף קרא.

בשנת רמ"ז (1487) נדפסו בנאפולי ספר תהלים עם פי' הרד"ק
ובשנה הזאת נדפסו בפארא (פרטוגאל), חמשה חומשי תורה עם נקודות
אבל בלי מעמים, וגם בלי דגושים וגם הנקודות הוצגו לא כראוי.
בהמזוואום הבריטי נמצא זה לא כבר עקועמפ' אחד מההוצאה

² עיין לעיל דל 21.

הואת כפי הידוע לנו, וממנו נראה, כי נדפס על קלף ומחזיק מאה ועשרה דפים.

בשנת ר"נ (1490) הוציא המדפיס יהושע שונצינו בנאפולי את הספרים תהלים, משלי ואיוב בלי כל באור ובשנה ההיא נדפסו באישאר חמשה חומשי תורה עם תרגום ורש"י.

מכל ההוצאות הללו מצמינת ביפיה הוצאת חמשה חומשי תורה בשנת רנ"א (1491) בליסאבאן, עם תרגום אונקלוס ופי' רש"י וגם להתרגום יש מעמים — אשר כזה נמצא גם בחוצאות רבות אחרות.

בשנה ההיא נדפסו גם בנאפולי חמשה חומשי תורה עם הפטרות וחמש מגילות, ושתי הוצאות כאלה נעשו גם בכרישה בשנות רנ"ב—רנ"ג (1492—1493).

בשנת רנ"ב (1492) נדפסו בליסאבאן: הס' ישעיה וירמיה עם פי' רד"ק, משלי עם פי' קב ונקי לרון אבן יחייא מליסאבאן, ובשנה ההיא ראה עוד אור הדפוס בלעיריא הספר משלי עם תרגום ופרושי הרלב"ג והמאירי, ובעוד שנתים — רנ"ד (1494)—נ"ר עם תרגום ופרושי הרד"ק והרלב"ג. גם בכרישה יצא בשנת רנ"ג (1493) הס' תהלים לאור. מכל האמור בזה הנקל לראות, כי משנת רל"ה עד רמ"ג (1475—1483) נדפסו מכתבי הקודש רק במספר הוצאות מעטות, ורק משנת רמ"ג (1483) התרבו הוצאות ספרים אחדים מהתנ"ך וכמובן מאליו רבו על כולן הוצאות חמשה חומשי תורה.

הפרושים מרש"י, רד"ק ורלב"ג היו האהובים והנעוימים לקהל הקוראים בעת ההיא ועל כן יצאו לאור בלוית כתבי הקודש פעמים לא מעטות. לעמת זה נדפס פי' עמנואל הרומי לספר משלי רק פעם אחת ואחרי כן לא נדפס שנית, והמעשה הזה יעיד לנו על תכונת נפשות הקוראים אז.

כל הפרושים הנ"ל נדפסו יחד עם התנ"ך ורק פירוש רש"י נדפס פעמים אחדות כספר בפני עצמו: בשנת רל"ה (1475), (בפעם הראשונה), ועוד קודם שנת ר"מ (1480), ובאחרונה בשנת רמ"ז (1487) בשונצינו, ואחרי זאת נדפס פי' רש"י עה"ת וח"מ לברו פעמים הרבה. להספרים אשר ראו בראשונה אור הדפוס יחשב פי' רלב"ג עה"ת

הנרפס במנומובה בשנת רל"ז (1477) בערך, ובשנת ש"ז (1547) שבו והדפיסו את הפי' הוזה בהוצאה מיוחדת בלי חמשה חומשי תורה בויני-ציאה ואחר כן נרפס עוד הפי' היה פעמים רבות במקראות גדולות.

גם פי' הרמב"ן עה"ת משך אז אליו לבות רבים וכן שלמים וראה אור הדפוס בפעם הראשונה לערך בשנת רל"ז (1477) (כפי הנראה ברומי), בפעם השנית נרפס בש' רט"ט (1489) בליסאבאן ובש' ר"נ (1490) בנאפולי. כספר בפני עצמו בלי התורה נרפס הפי' הוזה בפזרו בשנת רע"ז (1517); בשנת ר"פ (1520) שבו והדפיסו אותו יחד עם התורה בשאלו-ניקו, ובשנת רפ"ב (1522) בקושט', ובשנים הבאות ראה עיד פעמים רבות אור הדפוס במקומות שונים.

פי' ראב"ע כספר בפני עצמו נרפס בפעם הראשונה בשנת רמ"ח (1488) בנאפולי ובשניה בקושט' בשנת רע"ד (1514). יחד עם התורה יצא ראשונה לאור בשנת רפ"ב (1522) ומאז ועד עתה נרפס מחדש פעמים רבות במקראות גדולות.

בשנת רנ"ב (1492) נרפס בנאפולי פי' בחיי עה"ת, המחזיק שש מאות עמודים in folio, וחזר ונרפס שלש פעמים בשנות רס"ז, רע"ד (1507), 1514) ובשנת רע"ז (1517) בפזרו, ובשנת רפ"ד (1524) ראה הפי' הוזה אור הדפוס ברימיני.

וכל ההוצאות האלה נעשו על ידי המדפיס גרשם שונצינו מוידענו. וההוצאות הרבות הבאות תכופות זו אחר זו העידנה, כי הפי' הוזה מצא לו קונים רבים על פי השערתי לא רק בארץ איטליא, כי אם גם מחוצה לה, כי גם בשנים הבאות חזרו והדפיסו את הפי' הוזה פעמים לא מעטות, היינו: בשנות ש"ד (1544), ש"ו (1546), ש"ט (1559), שכ"ו (1566), שנ"ב (1592) ובשנת ש"ע (1610), ובמזן זכה הפי' הוזה לתשע הוצאות במאה אחת בשנים, וכעוד מאה ושש עשרה שנה יצא עוד במהדורא חדשה באמשטרדם בשנת תפ"ו.

גם ס' המשניות אשר ערכו גדול ליהודים, יצא בראשונה בשנת רנ"ב (1492) בנאפולי יחד עם פי' הרמב"ם. ההוצאה הזאת כלולה היא ביפיה והרהיב עין הרואה. בפעם השנית יצאו כל סדרי המשניות בשלשה כרכים גדולים בשנת ש"ו (1546) בויניציאה עם פי' רמב"ם ועם פי'

מהרא"ש משאנץ על סדרים אחרים. אבל עוד קודם לזה, היינו בשנת רמ"ה (1485) בערך, נדפסה בשוניצו מסכת אבות עם פי' הרמב"ם עם השמונה פרקים.

בנוגע להתלמוד הגה נדפסו משנת רמ"ד עד רנ"ז (1484—1497) בשוניצו רק י"א מסכתות, ומשנת רס"ט עד רע"ט (1509—1519) יצאו מבית הדפוס בפוזנא עוד י"ב מסכתות אשר ביניהן נמצאות אחדות מהמסכתות הקטנות.

כל ההוצאות האלה נעשו ע"י המדפיסים יהושע וגרשם שוניצו ובקרבם למלאכתם בחרו בהדפסת אלה המסכתות „הנהוגות בישיבות" קשה מאד להגיד בדיוק אם נדפסו בעת ההיא עוד באיזה מקומות מסכתות מהתלמוד, ועל כן בראותנו את ההוצאות הרבות מהספרים השונים אשר יצאו אז לאור וביניהם גם גדולים, אז נתפלא על המראה המוזר הזה הממיל דופי בהמולי"ם ובקהל הקונים כי לא שמו לב אל התלמוד כמדה הנאותה לו.

אמנם אפשר היה לכמד סנגוריא על המולי"ם והקהל כי פחד האפפיור ברומי אשר רדף את מחזיקי התלמוד, נפל עליהם ועל כן התרשלו בהדפסתו, אך הלא גם בתוגרמא, מקום אשר שם לא הגיעה יד האפפיור החלו להדפיס מסכתות מיוחדות מהתלמוד רק בזמן מאוחר לפי ערך הספרים האחרים אשר ראו שם אור הדפוס.

עוד בשנת רס"ג (1503) החלו להדפיס בקושט' ספרים וביניהם גם ספרים גדולים כהרמב"ם, אלפס עם פירושים, ארבעה טורים, ילקוט שמעוני ומדרש רבה, והתלמוד יצא שם לאור רק בש' שמ"ד (1534) בערך. כמראה הזה נראה גם בשאלוניקי אשר שם נוסד בית דפוס בשנות רע"ב—רע"ה (1512—1516), ורק בשנת רפ"ב (1522) נדפסה במקום הזה מסכת עירובין עם רש"י ובל"י תוספות, וכנודע נדפסו שם עד השנה ההוא ספרים רבים, וש"ס שלם נדפס בהעיר הזאת רק בשנת שכ"ה (1565) בערך³).

¹ הידיעות ע"ד הדפסת מסכתות נודדות במאה השש עשרה צמדינת תוגרמא נשענות הן על דברי הס' ראבינאוויטש צמאמרו על הדפסת התלמוד נד' 29

הסבה הראשית אשר בעבורה לא התפשט הש"ס בין היהודים בעת
היא תלויה במצב הומן והמקום. היהודים בקשו או ספרים המחזיקים
את המרובה, הלכות פסוקות המראים לכל מעיין את הדין כמו
שהוא, וזה הוא הטעם מדוע נדפסו בראשונה ס' פוסקים ויצאו
במהדרות תכופות. ולכן אין כל פלא אם המולי"ם והמדפיסים פנו

וגד 61—65. אולם חעיר כי הידיעות האלה אשר מוסר לנו ראבינאוויטש אינן
שלמות; ידועות לי חמש מסכתות שנדפסו במדינת תוגרמא בעשרות הראשונות להמאה
השש עשרה אשר נעלמות היו מעיניו. האדון בזווייך מווארשא נתן לי במכתב
עקזעמפ. יסן ממסכת יומא אשר נדפס בשלשה בתי דפוס.
אחרי הקירות ודרישות רבות — שער אין להמסכת הזאת — מלאתי כי שלשה עשר
הבאגין הראשונים נדפסו בויניציאה בשנת רל"א (1531); מן הבאגין הארבעה עשר
ועד השבעים ושנים נדפסו בקושטנ' בשנת שמ"ד (1584) בערך ובנוגע ליתר שלשה
עשר הבאגין הנני חס ולא אדע לאיזו הולאה אחשבס: סדר הדפיס שונה הוא מדפיס
שלנו, וגם התוספות שם אינן התוספות אשר לפנינו וגם לא תוספות רי"ד. לפי
זורת ותמונת האותיות הנגי"טות לדעת, כי השלשה עשר באגין לקוחים מעקזעמפ.
הנדפס בקושטנ' בשנת רע"ה בערך, היינו בשנת 1515.

חוץ מזה מלאתי בכרך מסכת יומא הנדפסת בקושטנ' בשנת שמ"ד (1584)
בערך כמה פסי ניר מספר עברי הנדפס במדינת תוגרמא במאה השש עשרה, ושם
גם מלאתי שארית פליטה מחמש מסכתות מבית דפוס בלתי נודע לי ושם סדר הדפיס
ג"כ משונה הוא מהסדר אשר בהמסכתות שלפנינו (דף ל"ב בכרכות ימלא שם בדף
נ"ה), ובכלל ישנם בהן שניים רבים. שרידי הפליטה הנמלאים הם ממסכת
ברכות, גיעין, כתובות וב"ק. שתי המסכתות הראשונות הן בלי ספק מבית דפוס
אחד, יען מראה אחד להאותיות אשר בשתייהן. מסכת כתובות נדפסה בזמן מאוחר
ובה כבר נמלאו מראי מקומות. הקרעים ממסכת ב"ק הם משתי הולאות שונות.
אל נכון ילאו כל המסכתות האלה לאור בהמהלה הראשונה להמאה השש עשרה במדינת
תוגרמא ונדפסו על פי כתבי יד מארץ הקדם וספרד, ולוא נשאריו כיום לפנינו, או
בלי כל ספק נמלאו בהם הרבה נוסחאות אחרות, כאשר כזאת אנו מולאים במסכת
עירובין אשר נדפסה ע"פ כ"י כאלה בשאלוניקו בשנת 1522 (רפ"ב). עיין ראבי-
נאוויטש (ד' 29).

מקום בראש לה"משנה תורה" הנדפס בפארמאט in folio בעל שני עמודים בדפוס יפה ומהודר, והשונה במקומות רבים מהמשנה תורה אשר לפנינו.

הס' הזה יצא כפי הנראה ברומי בשנת רל"ו (1477) בערך, ואיך שיהיה לא אחרה הוצאתו משנת ר"מ (1480). בשנת ר"נ (1490) יצא הס' הזה לאור עוד הפעם עם שנים בעיר שונצינו. שתי ההוצאות האלה נמצאות באוצרי ספרי ובשתיהן נדפס רק המשנה תורה בלי כל פירוש. בשנת רס"מ (1509) יצא החבור הזה בקושמנ' עם כסף משנה, הגהות מיימוניות (משונות משלנו), מגדול עזו והשגות הראב"ד. בשנת רפ"ד (1524) נדפס עוד הפעם בויניציאה עם עוד הוספות. בשנות ש"י—ש"א (1550—51) יצאו לאור שתי מהדורות מהחבור הענקי הזה, ובכן נראה כי במשך שבעים שנה נדפס בחמש הוצאות.

הסמ"ג ראה אור הדפוס בפעם הראשונה עוד קודם שנת ר"מ (1480) ובשניה בשנת רמ"ח (1488) בשונצינו. בויניציאה נדפס הח' הזה פעמים: בשנת רפ"ב (1522) ובשנת ש"ו (1547). בקושמנ' ראה אור הדפוס בשנת רפ"ו (1526) ומאז לא נדפס עוד עד שנת תקס"ז (1807). אבודרהם נדפס בראשונה בליסאבאן בשנת רמ"ט (1489) (בשנים רבים מהאבודרהם שלפנינו) ובפעם השנית בשנת רמ"ג (1513) בקושמנ' ואחרי כן פעמים בשנות ש"ו (1546), שב"ז (1566) בויניציאה. משלש ההוצאות הראשונות נמצאו אצלי עקועמפ'. בשנת תפ"ג (1723) חזר והדפיסוהו.

מהאמור בזה ראינו כי העם שט לקחת בחבה יתרה ספרי הפוסקים אשר שם בלי כל יגיעה ועמל בשר ימצאו הדינים הנחוצים, ועל כן לא יפלא אם הספר העברי אשר זכה בראשונה לראות אור הדפוס היו הארבעה טורים. ביחוד רבו ההוצאות אחרי כן למור א"ח, אבל גם יתר הטורים הדפיסו המו"מ פעמים רבות.

הארבעה טורים יצאו בפעם הראשונה בפייביא דישקו בשנת רל"ה (1475). בשנת רל"ז (1477) נדפסו הטורים במנומבה-פירארה; בש' ר"נ (1490) בערך נגלו בקהל הטורים הוצאת שונצינו; בשנת רס"ג (1503) נדפסו בקושמנ'; בשנת רע"ו (1516) בפאנו; בשנת רפ"ב (1522)

בויניציאה ; בשנת ש' (1540) בקושמנ' ואוגשבורג ; בשנת שי"ח (1558) בקרימונא, ובשנות ש"כ-שכ"א (1—1560) בריוא דטרינמו . בכל ההיצאות ומאלה נדפסו המורים בלי כל פירוש . המורים עם הבית יוסף נדפסו בפעם הראשונה בויניציאה סכיונימה בשנות ש"י-שי"ט (59—1550) .

חלקים בודדים מהמורים נדפסו עפ"י הסדר הזה : טור א"ח בשנת רמ"ה (1485) באישאר , ובשנת רנ"א (1491) בליסאבאן . בערך ש' רס"ה (1505) נדפס עוד הפעם טור א"ח אבל לא נדע מקום הדפוס , ובשנות רצ"ח (1538) , ש' (1540) חזרו והדפיסו בקראקא .
טור יו"ד נדפס בשנת רמ"ז (1487) באישאר , ובשנת רצ"ט (1539) בקראקא .

טור אבן העזר נדפס בשנת רמ"ב (1482) בוודיאלחגארה .
ומזה נראה כי עד אשר נגלה בקהל השלחן ערוך בשנת רכ"ה (1565) היו המורים היותר רגילים ושכיחים מכל הפוסקים ובאמת נאה להם הבכורה הזאת .

גם הכלבו זכה למהדורות . בנאפולי בשנת ר"נ (1490) בערך , בקושט' בש' רע"ט (1519) ; ברימיני בש' רפ"ה (1525) ; בויניציאה בשנות : ש"ז (1547) , שכ"ז (1567) , ומאז חזרו והדפיסוהו רק לאחר שנים רבות בשנת תקמ"ב (1782) .

הספר אגור הנודע מר' יעקב לנדא החי בנאפולי נדפס בשנת ר"נ (1490) בערך בעיר הזאת אשר בה היה בנו משגיח על בית דפוס .

אהרי בן חזרו והדפיסו את החבור הזה ברימיני בש' רפ"ו (1526) , בויניציאה בשנת ש"ה (1545) בערך , ואז חדלו להדפיס את הח' הזה עד שנת תע"ה (1715) . כאשר נגלה בקהל השלחן ערוך חדלו רבים לשקוד על הפוסקים הראשונים וישימו כל מעינם רק בו , ומיתר הפוסקים הסיח את דעתם .

ובכן נוכחנו לדעת כי הקוראים העברים בעת ההיא לא נהו אחר התלמוד כי אם אחרי הלכות פסוקות , ובוה נבין את הסבה מדוע נתנו המדפיסים את הבכורה להרמב"ם וביותר עוד להמורים . גם האלפס לא היה נצרך כל כך להקהל . האלפס נדפס ראשונה עם פירושים ועם

המרדכי בקושטנ' בשנת רס"ט (1509) ואחר כן בויניציאה בשנת רפ"ב (1522), ובשנת שי"ד (1554) בסביוניטה.

ובראותנו כי הוצאות הרמב"ם והטורים רבו על הסמ"ג, נוכל לשפוט כי העם בקש אחרי פוסקים כאלה אשר אספו את כל הדינים ויערכום במערכות ויהקדמו לחלקים להקל על המעיין בהם.

ועד כמה לא אהב הקהל את הפלפולים הארוכים נראה מזה כי קודם שנת ר"מ (1480) נדפס כבר קצור תשובות ר' שלמה בן אדרת — רשב"א — המהויק ארבע מאות ועשרים תשובות קצרות ובהן חסרות רוב הסברות והראיות אשר הביא המחבר לחזוק דבריו.

בתשובות האלה (הנמצאות גם אצלי) יבוא על פי רוב רק הפסק דין עם באור קצר ומראה מקום וסמך על בר סמכא אחד או שני ולא יותר. בין הספרים אשר יצאו לאור עד שנת ר"מ (1480) נמצאו גם ספרים כאלה אשר אמנם לא הוגד באיזה מקום וזמן ראו אור הדפוס, בכל זאת נדע בכרוז כי נדפסו קודם שנת ר"מ (1480).⁽¹⁾

על אחדים מהן ישנן חתימות המולי"ם: עובדיה, מנשה ובנימן מרומא, אשר מזה יש יסוד והנחה לשער כי כל הספרים האלה נדפסו ברומי, וביותר ידים מוכיחות להשערה זו כי לכל האותיות בספרים האלה מראה אחד אף כי לא בכל המקומות שוות הן זו לזו.

גם האותות המימים הנעשים על הגיר דומים הם בכל הספרים האלה. ובאשר כי זה לא כבר נודע אל נכון כי ס' השובות הרשב"א, שגם הוא נחשב אל הספרים ממין הנ"ל, נדפס ברומי, נוכל גם כן להגיד בכרוז, כי גם הספרים האחרים הדומים במראה הדפוס להספר הזה נדפסו ברומי.

ואם נתבונן בשים עין אל האותיות בספרים האלה, אשר מהם

⁽¹⁾ ואלה הם: מורה נבוכים להרמב"ם; פירוש הרמב"ן עה"ת; ערוך; פי' רש"י עה"ת; ספר הכרטיס להרד"ק; פי' הרלב"ג על דניאל; משנה תורה להרמב"ם; סמ"ג ותשובות הרשב"א.

נמצאים תחת ידי ארבעה עקזעמפ'¹, או נוכל לראות התפתחות והשתלמות' במעקשה הדפוס מעט מעט למעלה ולמטה.

בין הספרים האלה נמצא גם הס' „מורה נבוכים" הנדפס בדפוס נרוע עם אותיות בעלות זוויות, וממעם זה אפשר לשער באמת כי הוא הספר הראשון לדפוס. ובאשר כלם נדפסו קודם שנת ר"מ (1480), ובין הספרים האלה נמצאו גם ספרים גדולים כהערוך, פי' הרמב"ן עה"ת, משנה תורה להרמב"ם ועוד, אשר להדפסתם נדרשו שנים אחדות, כי על כן יש לנו הצדקה לשפוט ולהגיד, כי הספר מורה נבוכים הנדפס בראשונה יצא לאור בערך בשנת רל"ו (1476) או רל"ז (1477).

ומזה נוכל לשער כי המורה נדפס כראשון לכל המחנה, יען המדפיסים קוו ובטחו שרבים ידרשו אחריו. גם את פי' הרמב"ן עה"ת הוקירו כפי הנראה וכבדו אז הקוראים יען כי נדפס גם הוא בשנת רל"ו (1477).

בשנים הבאות נדפס הס' מורה נבוכים עם פירושים, בויניציאה בשנת שי"א (1551) ובסבינימה בשנת שי"ג (1553), ומאז חדל הספר היותר נכבד בספרות הפלוסופית העברית לראות אור עד שנת תק"ב (1742).

האם לא יהיה המעשה בשלילה לאות ולעד על רוח מאתים השנים האלה? אבל להלן נפגוש עוד מראות נפלאים כאלה, אשר בלי ספק גם הם מעידים על רוח הזמנים.

העקרים מיוסף אלבו נדפס ראשונה בשנת רמ"ו (1486) בשונצינו, ומאז נדפס פעמים רבות, וגם בלובלין נדפס בשנת שנ"ז (1597).

הס' חובת הלבבות ראה אור הדפוס בנאפולי בשנת ר"נ (1490); בויניציאה בשנת ש"ח (1548), בקושט' בשנת ר"ע (1510); במנוובה שי"ט (1559); ועוד הרבה פעמים.

כפי הנראה מצאו שני הספרים האחרונים חן בעיני קהל הקוראים

¹ והם: משנה תורה להרמב"ם, מורה נבוכים, פי' הרמב"ן עה"ת ותשובות הרשב"א.

בני המאה השש עשרה יותר מספר מורה נבוכים. אולם כמאה השבע עשרה וגם בחלק ממאה השמונה עשרה נראה כי גם להם לא נמצא כל מדפים וגואל.

בנוגע להמעשה הזה הנני מרשה לעצמי להציג פה מקום אחד משו"ת חות יאיר ס' קכ"ג לר' יאיר חיים בכרך שהיה רב בוורמס ומת בשנת תס"ב (-170). המחבר בהעירו על הש"ע א"ח כי ראוי הוא לקרותו, הוא אומר: „והנה בדורות הראשונים לפי מה ששמעתי היו שומעים ולומדים בבחרותם ספר העקדה והעקרים והכוזר ודוגמתם מפני שהיה (sic!) כל מגמתן להשלמת הנפש שהיא האמונה בשרשי הדת לכן למדו ספרים המדברים וחוקרים בזה ... גם היו קצתם לומדים מטעם הנ"ל ספר חובת הלבבות והוא מדבר ג"כ בחקירה בשער הראשון ובשאר שערים מלא דעת ויראת ד'".

ולהלן הוא אומר:

„ובזה יפה עושין דורות הללו שמתרחקין מאותן הלמודים כי טוב ייפה לנו ולבנינו להאמין האמונות המוטלים (sic!) עלינו בלי חקירה והארכת בזה במקום אחר".

נחויץ להעיר, כי הרב בעל הדברים האלה נחשב למשכיל בימיו ולמד חכמת החשבון והתכונה¹.

בהמאה השש עשרה היה עוד אור ההשכלה, ואף כי האור הזה היה רק נגה מאור החכמה אשר פרחתה קודם בספרד; אבל בהמאה השבע עשרה ובהמחצה הראשונה מהמאה השמונה עשרה היה אך חשך וצלמות מסביב.

מספרי הדקדוק נודע לנו עד הזמן האחרון ספר דקדוק קצר בשם „פתח דברי" הנדפס כנאפולי בשנת רנ"ב (1492) בעלום שם המחבר. ורק עתה ערתה בידי הכיבליוגראף היותר מצוין בימינו ה' שמואל ווינער למצוא באוצר הספרים בפטרבורג הנקרא על שם פרידלאנד עקועמפ. אחר מדקדוק קצר בשם „מהלך שביי דעת" שחבר ממשא קמחי ונדפס בשנת רמ"ח (1488) בשונצינו.

בנוגע לספרי מלים הנה ספר השרשים לר' דוד קמחי יצא במשך הזמן אשר עליו נטיף דברינו שלש פעמים: בפעם הראשונה קודם שנת

¹ עיין בספר הפרופ. קויפמאק: R. Jair Chajjim Bacharach (1638—1702) und seine Ahnen. Trier 1894, 3 (ראשית מעשה הדפוס בישראל)

ר"מ (1480) ואחרי כן בנאפולי בשנות ר"נ (1490) ורנ"א (1491). אך גם בשנים הבאות חזרו והרפיסו את הספר השמושי ורב התועלת ועד שנת ש"ו (1547) נדפס עוד חמש פעמים.

ההוצאה החדשה מהספר הזה נעשתה בברלין בשנת תר"ז (1847), וגם המעשה הזה כי במשך שלש מאות שנה לא נמצא דורשים אחר ספר מלים ביברי הנחיץ לשמוש — גם המעשה הזה יעיד כי מעטים היו אלה אשר נתנו לבם לחקור ולדרוש בכתבי הקדש.

בשנת רמ"ח (1488) נדפס בנאפולי עוד ספר מלים עברי אשר כמעט לא נודע בין החיים עד הזמן האחרון. הספר הזה הנקרא „ספר מקרי דרדקי" חבר מאת פרץ טרבוט הצרפתי הקטאלאני בשנת ק"ס (1400) בערך ומחויק בסדר אלפא בית שרשי המלות העבריות המתבארים ומתפרשים לרב בראשונה בשפת קדש ואצל השרשים יביא המחבר לפעמים קרובות גם משפטים ופסוקים שלמים הנצרכים לביאור, ואחרי כן יבארו השרשים בשפות שניות: ערבית, אמלקית, ספרדית, צרפתית הישנה ולפעמים גם אשכנזית.

מהספר הזה אשר ערכו נכבד מאד לחקירת לשונות הרומנים (יותר נכון לחקירת לשון הפרובינציאלית) שאבו חוקרי הלשונות האלה חמר יקר לא מעט. הספר הזה אשר ממנו נמצאו עתה לפי הנודע ששה עקועמפ. — האחד נמצא תחת ידי — לא נדפס פעם שנית.

בשנת רל"ז (1477) בערך, נדפס כפי הנראה ברומי בהוצאה מהודרה הערוך מנתן בן יחיאל מרומי. בשנת רע"ז (1517) נדפס הערוך עוד הפעם בפזרו, בשנת רצ"א (1531) ושנת שי"ג (1553) בוויניציאה, שנ"ט (1599) בכאסיליא, תמ"ו (1655) באמשטרדם וחוזן מזה עוד שלש פעמים בהמאה הנכחית.

גם ספרים ממין האחר, כמו ספרי מוסר, דברי הימים, ספרי מליצה וגם ספורים נדפסו בהעת אשר עליה נמיף דברינו.

לספרי המוסר אשר יצאו לאור בשנת ר"נ (1490) יחשב „ספר היראה" ר' יונה גירונדי אשר בראשונה טעו לאמר כי בראשונה יצא בפאנו בשנת רס"ה (1505).

בשנת ר"נ (1490) יצא לאור בנאפולי „שער הגמול" להרמב"ן, ושם גם נדפס בשנת רמ"ט (1489) אבן בחן לר' קלונימוס ב"ר קלונימוס הספר היקר הנותן מרפא לנפש, „בחינת עולם" לירעיה הפניני.

נדפס בראשונה במנמוכה עוד קודם שנת ר"מ (1480) ובשנת רמ"ה (1484) חזרו והוציאוהו לאור בשונצינו. בהעיר הזאת הדפיסו בעת ההיא בערך „מבחר הפנינים" לשלמה בן גבירול.

ספר ההלצה „נופת צופים" למסיר דיאון נדפס בראשונה במנמוכה עוד קודם שנת ר"מ (1480) ובפעם השנית רק בשנת תרכ"ד (1863) בווען.

במנמוכה נדפסו עוד קודם שנת ר"מ (1480) הספרים: „יוסיפון" ו„אלדד הדני", והיוסיפון הזה שונה מהיוסיפון שלנו, כאשר כבר הגדנו לעיל.

ספר המחברות לעמנואל הרומי יצא בשנת רנ"ב (1491) בכרישה ע"י גרשון שונצינו ואחרי כן על ידי אליעזר בנו בקושמנ' בשנת רצ"ה (1535). את הספר הנפלא הזה מהיינע העברי של המאה השלש עשרה המלא חדודים נפלאים אסר ר' יוסף קארו לא רק לקרות בו בשבתות כי אם אסר להדפיסו באמרו „המדפיסן מחמיאים את הרבים" (ש"ע או"ח כלל ש"ז סעיף ט"ז). והודות להאסור הזה יצאה לאור ההוצאה השלישית מהמחברות רק בשנת תקנ"ו (1796) בברלין, בעת אשר ההשכלה החלה למצוא קן בלבות רבים אשר הלכו לאור חכמת משה מענדעלסזאהן.

לא נרבה לדבר פה ע"ד ההוצאות המעטות מהסדורים, סליחות והושענות אשר יצאו לאור בעת ההיא, ורק זאת נעיר בקצרה כי בשנת רמ"ו (1486) נדפס מחזור רוני בשני חלקים בבית הדפוס של בני שונצינו בקזאל מיורי אשר שם נמצא דינים ומנהגים רבים אשר ערכם נכבד מאד, וביניהם נמצאים דינים ומנהגים כאלה אשר אין להם כל יחס להמחזור, כמו: ענין ברית מילה, סדר חתנים, ענין פדיון הבן, ענין אכזות, הלכות נדה, הלכות כחל, ניקור הבשר לרבינו שלמה, דין מליחת בשר ועוד ועוד.

בין המנהגים נזכר גם מנהג כפרות בערב ראש השנה ושם נאמר כי אחרים נהגו „ככפרות" בערב יום הכפורים והכפרות תנתנה להיותם והעני.

כמו כן יסופר שם כי יש מגדולי הדור המתענים ברה"ש כמו ביום הכפורים, אבל המנהג הזה לא יהלל מאחרים כסמכם על הכתובים: היום קדוש הוא ... לכו אכלו משמנים ושתו ממתקים (נחמיה ח' ; מ-י)¹:

¹ עיין ש"ע א"ח תקנ"ז.

והיה אם למראה הספרים אשר נדפסו משנת רל"ה עד רנ"ז?
(1475—1497) נשפט על רוח והכונת הקוראים העברים בזמן ההוא
ויצא לנו משפט בהיר הנותן כבוד ותהלה להם. כפי הנראה היה רב
מנין ורב בנין של הקוראים העברים בזמן ההוא אנשים אדוקים כאמונתם
בעלי שכל ישר ובהיר אשר מהם גם חמושים בהשכלה הפילוסופית
והאסתתיק לפעמים גם עם נטיה לסודות הקבלה.

על הקוראים האלה משנות סוף המאה החמש עשרה נראה נגה
אור מהתנועה הגדולה אשר התעוררה אז בין הנוצרים בני זמנם.

העת ההיא היתה עת התחדשות המדעים, זמן האיר השחר
בתודת ההשכלה בעולם הנוצרים, וליהודים היתה העת ההיא באופנים
ידועים עת אשר קרני אור היום הפיצו את אשם האחרון לפני בא הלילה
הארוך והחשך...

בהתלהבות מאין כמוה ובדמיון עז של ימי הגער התנפלו הנוצרי
על אוצרות העולם העתיק אשר כחדש נפתח עתה לפניכם, וכדוהתם
בהולים לא הבחינו לפעמים גם בין חרם לזבח. בשמחה הביטו כלם על העתיד
הנעים אשר שחק לפניהם וישגו בתחלים הנחמד, כי הגיעה עת שרום
להאמונה עם החכמה והפילוסופיא. ומה נפלא היא הרעיון הזה אשר
לבש חמר ויתיצב לפנינו במעשי הציר האלהי רפאל בציוריו הנפלאים
על טיח שיד הלשכות של הואטיקאן, היכל האב הקדוש ברומי!

כלם נמשכו אז אחרי חרשת מלאכת מחשבת והשירה מהעולם
העתיק. אנשים בעלי שכל ישר ובהיר הקדישו והעריצו את אריסטו
ויעמיקו חקר בחכמתו העמוקה המלאה הגיון; האנשים אשר רגש לבבם
יגבר על שכלם כרעו ברך לפני תורת אפלטון אשר אף כי נופלת היא
בעמק ההגיון מתורת אריסטו, אבל מצמינת היא ברוח השירה והיופי
השפוכה עליה. האנשים אשר נמיה להם להקבלה העמיקו חקר בתורת
האפלטונים החדשים פלאטון ופראקל ועוד אחרים, וכה גבר עליהם
השקם עד כי אחדים מהם כמו פיקא-די-מיראנדאלא קוו למצוא את
האמת הצרופה בעמקי הקבלה.

כי כל אופני ודרכי המדע והמחקר מצאו להם מסלות גם בלכות
הקוראים העברים — יעידו לנו על זה הספרים אשר יצאו אז לאור,
ובאמת אי אפשר היה כי לא יהיה כזה, וביחוד כי אופני חיי היהודי
בנוגע להתפתחותם השכלית טיבים היו מאופני חיי הנוצרי בני זמנם
בארצות המערב.

הנוצרים זה עתה יצאו מחשכת ימי הבינים אשר בהם הווי והנגה של המצב המדיני החיצוני וההתפתחות הגדולה של מלאכות מחשבת שכל עיקרן לא היה רק לשמש את הדת, כמו מלאכת הציור והכנין, לא יכלו לאצול מהודם על הריקניות הפנימית הנוראה, האכזריות הפראית וחשכת העלטה הפרושה על רוח האדם. לא כן היה אז מצב הענינים אצל היהודים: ביחס מצבם המדיני והחברתי רשומים ימי הבינים באותיות דם בספר דברי הימים לעם ישראל, אבל יחד עם זה חיה אצלם בימים ההם גם תקופת הפריחה של חייהם הרוחניים. בתקופה ההיא הוכיחו היהודים בעליל לכל באי עולם את כח החיוני הנפיא האצור בקרבם ואת המתיחות (эластичность) הנפלאה אשר לשכלם הכביר.

במשך הימים ההם יצאו מקרבם הרבה פילוסופים וחוקרים לכל תכלית אשר הצטיינו בענפי מדעים שונים. מהם יצאו משוררים מצוינים אשר העשירו את עולם השירה בשירי הגיון נחמדים, מורי תורת המוסר ובאחרונה חוקרי הלשון לא פחותי המעלה שהיו למופת לדורות שלאחריהם ושעד היום לא אבד ערכם.

תרגומי ספרי אפלטון אריסטו פתלמיוס וחכמי יון האחרים⁽¹⁾ כמו כן הרבה ספרי מדע וחכמה של הערביאים, תרגומים שנעשו בידי היהודים, פתחו לפני עולם המלומדים במערב את שערי המדעים של היונים והערביאים.

גדולי החוקרים היהודים כשלמה בן גבירול שהיה משורר ופילוסוף כאחד ואשר שמו נשתבש מאד בימי הבינים עד כי לא הכירוהו עוד (אביצברון). אחריו משה בן מימון ואחרים היו במדה ידועה מורי גדולי הפילוסופים הנוצרים בימי הבינים, כמו Guillaume d'Auvergne,

⁽¹⁾ כי חלק גדול מהעתקות ספרי אפלטון, אריסטו, האפלטוניס החדשים, פתלמיוס, היפוקרטס, גאלנוס ועוד ספרי יון אחרים וכמו כן ספרי הכמי הפילוסופים הערביאים נעשו ע"י היהודים משפת ערבית לשפת רומי ולפעמים לא רחוקות השתמשו גם בעזרת הכהנים הנוצרים — את כל אלה כבר הראה Jourdain בשנת 1825. בהספר הגדול אשר הוציא זה לא כבר לאחר שטיינשטיידער („ע"ד המשתיקים העברים בימי הביניים") תמלגה ידיעות בפרטיות עד"ו. ביחס ספרי פילוסופי ויון נחון להעיר כי היהודים העתיקו אותם לשפת רומי בעזרת הכהנים הנוצרים לא משפת יון כי אם מהעתקות ערביות.

בהן הראש בפאריו, אלבערט הגדול, תומאס האקוויני ועוד אחרים¹ .
הגדול במבארי התנ"ך מהנוצרים בימי הבינים ניקולי די לירא
היה מלֵקֵט תחת שלחנו של אחד המבארים היהודים אשר לא היה כלל
מהמצוינים שבהם² .

היהודים בימי תחית המדעים אשר בעיניהם ראו ויהיו מחרישים
ומשתאים לשמחתם ועליצותם של האיטלקים שהתפעלו מאד למראה
סגולות החכמה מימי קדם שנגלו להם מחדש, היהודים בימים ההם
יכולים היו לפתוח שפתם עם בני דורם העכזים ולדבר אליהם לאמר :

M. Joël, Verhältniss Albert des Grossen zu Moses : עיין :¹
Maimonides, Breslau 1863.

Ibn-Gabirol (Avicebrons) Bedeutung für : כמו כן מהג"ל :
die Geschichte der Philosophie,

Etwas über den Einfluss der jüd. Philosophie auf : מהג"ל :
die christliche Scholastik (Beiträge zur Geschichte der Philo-
sophie, Anhang, p. 1—18),

Dr. Guttman: Guillaume d'Auvergne et la littérature
Juive (Revue des Etudes Juives, 1889, B. 18, p. 243.)

Alexandre de Hales et le Judaïsme (שם 1889 B. 19 : מהג"ל :
p. 228.

Die Philosophie des Salome Ibn Gabirol, Göttin- : מהג"ל :
gen 1889.

Das Verhältniss des Thomas von Aquino zum : מהג"ל :
Judenthum und zur jüd. Litteratur (Avicebron und Maimo-
nides . Gött. 1891,

Die Beziehungen des Johannes Duns Scotus zum : מהג"ל :
Judenthum (Frankel-Gr. Monatschrift B, 38, 1894 p. 26).

Munk, Mélanges de Philosophie Juive et Arabe, Paris
1359 p. 291.

C. Siegfried, Raschi's Einfluss auf Nicolaus de : עיין :²
Lira und Luther (Merx Archiv für wissenschaftliche Erfor-
schung des Al. Testaments B, I, p. 228, B, II, p. 39).

„סגולות החמדה וכל היקר אשר תראינה עיניכם עתה, יש מהן אשר נודעו לנו בשכבר הימים ויש אשר אין לנו כל חפץ בהן. עוד לפני חמש מאות שנה הגו אבותינו בפילוסופיא ובשאר חכמות היונים. אמנם אין לנו הומירוס ולא דאנטי, אפס כי אין לנו גם כל חפץ בהם. אנחנו הננו מאמינים באל אחד, אל קדוש וטהור. חבר אלילי האלימפוס המשחיתים דרכם אשר להיונים הם לנו לגועל נפש. אין לנו כל חפץ לא בגן עדן ולא בגיהנם כדמותם וציונם אשר נתן להם דאנטי. טובי חכמינו הורונו, כי גן עדן או גיהנם חמרי וגם אמונת הכסילים היא, כי אשר החיים הנצחיים הוא השגת האמת הכללית והמחלמת ודעת מדות החכמה העליונה, וחכלי העולם הבא הוא העדר יכלת נפש הרשע להתנשא למרומי האצילות המלאה אורה, ואבדון וכליון שלם לנפש החוטאת הזאת. מעשי מלאכת מחשבת הקדמונים, אשר תכרעו ברך לפניהם, לא יתאימו להלך רוחנו ונפשנו, יען כי הפסילים הערומים יכלימו את רגש המוסר והתום אשר לגברינו ועוד יותר אשר לנשינו. משוררי המופת אשר לכם לא ימשכנו אחריהם בקסמיהם, כי לעמת נביאינו ומתני תהלות ה' אשר לנו, אשר פעולתם גדלה מאד וגדולה עד היום בקורות ההפתחות המוסר של כל בני האדם, לעמתם הם כנגסים לגבי ענקים, משוררינו בימי הבינים שלמה בן גבירול, יהודה הלוי, משה ואברהם אבן עזרא, יצחק אבן גיא ויעוד אחרים למאות יכולים להתחרות את גדולי בעלי שירי הגיון בעולם.

בוקאמשיאו שלכם לא יגיע אף לקרסולי יהודה אלתריו ועמנואל הרומי אשר הוציאו לאור עולם שירים נחמדים ומחוכמים מאד ויחד עם זה גם עמקי החקירה והשכל.

אם תקראו לפנינו את עסחין, איסי, דימוסתנים וציצערא וכל חבר עורכי הדיינין שהכל כשר ומותר להם והדברנים המדיניים הנתעבים, אשר אהבתם לקרוא את שיחם ולהגם — הנה אין לנו כל חפץ בהם. בספרתנו יש לנו מדברות נביאינו, דברים ערבים היוצאים מן הלב ומשיבי נפש שנשמעו מפי דובריהם המלאים רוח אלהים, אשר קולם המלא הוד נשמע לפנינו בבח בקול הרעם בגלגל ומדברותם יש אשר כנחל שומף מראש הרים נעתקו מפייהם ויש אשר היו כמי השלוח ההולכים לאמ או כרוח צח חרישי. קחו נא ספרינו, קראו בכתבי קדשנו, אשר אם אמנם כתובים הם ברוח הקודש, אבל ירינו אנו וידי בני עמנו הכרום ואזנו, ומצאתם בהם את אשר לשוא תבקשו בספרי היונים והרומיים אשר לכם. אתם תמצאו בהם כל משא נפש נעלה אשר לכני האדם, כל רעיון אצילות נעלה, אשר נלחמו לו ועודם נלחמים עד היום כל הטובים והגדולים בכני אדם; שם תמצאו תורת אהבה טהורה, אהבת

5

האדם, יושר וצדק, שלום לכל, תמצאו רוח כביר השואף לדעת ולאמת".

כדברים האלה יכולים היו היהודים בימי תחית המדעים לדבר באזני בני דורם העליונים והשמחים. ואף אמנם כמעט נוסדה ליהודים מלאכת הדפוס, הוא מוט התנופה החדש להתקדמות בני אדם, ותהי להם לכלי חפץ למעשיהם אשר עשו בידי אמונה וברוח עשוי לבלי חת להפיץ דעת סגולות החמדה וכל יקר אשר נחלו מאבותיהם הם.

כ"י של ספרי הקודש לא חסרו בעת ההיא, אבל לא הכל הבינו במקרא היטב וצרך הביאורים היה מרגש מאד. ולא קשה היתה הספקת הצורך הזה אחרי כי הספרות העברית בימי הבינים מצוינת היתה בשפע באורי כה"ק, אשר בכמותם וגם ע"י תכונת איכותם המיוחדת גברו על ספרות המבארים הנוצרים בימי הבינים. מכל המון הבאורים היותר מפורסם ומקובל היה ביאור רש"י, אשר עד היום הוא ביאור התנ"ך היותר אהוב להקורא העברי. אמנם לא נוכל להחליט ולאמר, כי רש"י הוא הטוב במבארי התנ"ך; בביאורו נמצאו מגרעות רבות, אשר גם מחברו בעצמו הכיר וידע, אבל הביאור הזה השם לפניו את השכל ואת הרגש יחד והחפיץ לפעול על שניהם יחד בהתאימו באופן טוב את הפשט ואת הדרש, היינו מוכן הכתובים כפשוטם ואגדות הו"ל — הוא היותר מתאים לתכונת רוח המון בית ישראל.

במדה לא מעטה נתפשטו גם ביאורי הרד"ק בעל השכל הבריא והרלב"ג המלא רוח הפילוסופיא והאוהב כואד חקירות בתורת המוסר. רק בזמן יותר מאוחר פנו גם אל גדל הרעה הראב"ע, אשר שכלו הבהיר ביותר לא יוכל לתפוש את הקורא הפשוט בלבו, ולפעמים קרובות מאד, לא בלי כל כונה, ידבר ברמזים וחידות סתומות. גם מנחם מאירי הנבון מצא לו חוג קוראים. הרפסת ביאור עמנואל הרומי המלא רוח הפידוסופיא וסודות ומשלים עדות היא בתכונת העת ההיא, כי ביאורים כאלה התאימו אז כפי הנראה להליכות שכל הקוראים.

נזכרה נא, כי באיטליא בכלל לא מעט היה מספר אוהבי המשל, וכי נמצאו כאלה שבארו ספרי ווירג'י ע"י משלים⁽¹⁾. בזמן יותר מאוחר לא מצאו למו עוד ביאורי בעל המחברת מדפיסים, עד כי כמעט עד ימינו אלה לא נרפסו, אף כי הגיעו ובאו אלינו בכ"י רבים.

(1) גם בעבור זה חזיב היה ביאור עמנואל הרומי על העם, כי המחבר השתדל בשקידה להכב את החכמות וכרוכ בני זמן תחית המדעים חזה חזיונות ע"ד החכמות הגמורה בין הפילוסופיא והדת.

אבל מי ומי היו קוראי הביאורים השונים לכה"ק?

אם בהראב"ע ובהרלב"ג מצאו חפץ רק יחירי סגולה והם המשכילים בעם, הנה בהרמב"ן ירא האלהים אשר היה יותר נוטה לסודות הקבלה מאשר לחכמת הפילוסופיא, ואשר בכל חסידותו רחוק היה מההזיה והבערות, מצא קהל קוראים יותר גדול את שאהבה נפשם ורבו הדורשים אחריו מהדורשים אחרי שני הביאורים הראשונים, ועל כן נדפס הביאור הזה אף כי גדול הוא בכמותו אחד מהראשונים ובמשך שלש עשרה שנה יצא לאור מבית הדפוס שלש פעמים. ונחוץ להעיר, כי גם הביאור הזה מובן היה רק להמשכילים בעם.

יותר חביב ומרוצה לעם היה ביאור בחיי. בו מצאו חפץ אנשים מכל המפלגות. האוהבים את-הפשט מצאו בו את אשר בקשו; המתענגים על משל התענגו בו על הדרש, ואלה החוקרים מבקשי הפילוסופיא מצאו בו שכל, וגם להמאמינים בסודות הקבלה נמצא פה מזון, ומלבד כל אלה הנה גם שפת הביאור הזה קלה ופשוטה יותר משפת הרמב"ן.

לאות כי בעת ההיא נמצאו באימליא אנשים רבים אשר רכשו להם השכלה במדה מרובה וידעו את חכמת היונים ויחד עם זה החזיקו בכל עז באמונתם, הנה נראה, כי הם' מורה נבוכים וביאור הרלב"ג נדפסו בשנת רל"ו או רל"ז (1476, 1477), היינו בראשית זמן הדפסת ספרים עברים.

גם הם' עקרים ליוסף אלבו אשר אמנם נופל הוא מהמורה נבוכים הן ערכו והן בעמק שכדו ונדפס בשנת רמ"ו (1486) שייך להזמן אשר עליו ידובר פה, וגם הוא יעיד, כי לא קמן היה חוג הקוראים אשר מאור הפילוסופיא על עיני היהדות משך אחריו את לבביהם. כי הדפסת ס' הכוזרי להחכם הפיזוסוף ר' יהודה הלוי אשר בו אמנם יתקומם להפילו-סופיא ויגן על המסורה והקבלה, כי הדפסת הספר הזה נתאחרה עד שנת רס"ו (1506) אשר אז יצא לאור בפאנג ע"י גרשן שונצינו — הוא כנראה רק מקרה.

אולם ביותר רבו הקופצים, כאשר כבר אמרנו, על אלה ספרי-דת מעשיים הנחוצים ליהודי מחזיק באמונתו בכל יום ויום. על דברי חרודים ופלפול אשר הם דברים של מה בכך ואשר מצאו למו כר נרחב בימים האחרונים עוד לא נמצא או כל דורש ומבקש. כל רב ורב שאב אז את ידיעותיו מספרים אשר שם נמצאו הלכות פסוקות, והודות להמעשה הזה קרוב להאמין רבו אצלנו אספות וילקוטים צנומים

מתשובות הגאונים³) אשר לפעמים הצטיינו בהאריכם בטעמי ההלכות והפסקים.

גם „התוספות“ לא נהפשמו בין היהודים באיטליא, וכאמור לעיל ידעו רק את תוספות שאנן ר' פרץ ור' שמשון וחבריהם. בכלל לא נמשך אז העם אחרי חרושים. כפי הנודע לי הנה בפעם הראשונה נדפסו החרושים לרמב"ן ורשב"א למסכתות אחדות רק בשנת רפ"ג (1523).

בנוגע להתלמוד הנה כבר מלתנו אמורה, כי מסכתות אחדות נדפסו רק בש' רמ"ד (1484) ובמשך עשרים שנה נדפסו רק י"א מסכתות וגם זה על פי הידוע רק בשונצינו. וזוה נוכל להוכיח, כי למוד ההלמוד לא היה חוון נפרץ.

אולם בכל זאת כל יפלא בעינינו אם נראה, כי הערוך נדפס כבר בערך שנת רל"ז (1477) ואיך שיהיה קודם שנת ר"מ (1480), יען נחוץ לחער, כי הערוך ערוך רק ללומדים חכמים ורק להם היה כלי חפץ. וכזה נגיד גם ביחש הליכות עולם המדבר על כללי התלמוד אשר יצא לאור בערך שנת ר"נ (1490) כפי הנראה באשכנזה (ליסאבון). בהספרים האלה יכולים היו על פי שפתם והן בתכונתם להשתמש רק בקוראים המובהרים ולכן לא יוכיחו על הפצת למוד התלמוד בעת ההיא.

בעלי המוסר היותר מקפידים, אשר נתנו לספריהם דמות ספרי פילוסופיא ושירה, מצאו להם קוראים לא מעטים בין היהודים. ראוי לשים לב, כי המחברת לעמנואל הרומי אשר הוא הספר היותר מצוין בין הספרים ממערכת הספרות היפה בימי הבינים המלא החרושים המצטיינים לפעמים בתכונתם החרפה במאד מאד לא נדחה מהקוראים וימצא לו מהלכים.

למדרשים ואגדות לא היו דורשים ומבקשים כאשר גם לא היו דורשים אחרי חרושים. הם' הראשון המכיל עניני קבלה יצא לאור רק בשנת רפ"ג (1523) בויניציאה, והוא פירוש על התורה על דרך האמת

¹) התשובות המקורות מהזיקות לרב רק שורות אחדות ולפעמים גם מלות אחדות, עד כי תשובות הגאונים אשר ילאו לאור כמנוסח ש"ז (1597) ומהזיקות ת' שו"ת מכללות רק חמשה ושבעים לדים פארמאט⁴. וזוה הן גם מקורות כפי אף מעט התשובות בהלכות פסוקות מן הגאונים ושו"ת שעהי לך.

ממנחם ריקאנטי¹).

ומנחם זה אם איננו הראשון, הוא לכל הפחות אחד המחברים הראשונים המזכירים את „זהר הקדוש” והמעשה הזה כי מעשי ידיו ראו אור הדפוס בזמן מאוחר יעיד למדי כי הקוראים בסוף המאה החמש עשרה היו אנשים מחזוקים באמונתם אבל יחד עם זה משכילים ובעלי שכל בהיר כרב או כמעט, וזה היה ציץ ופרח היהדות אז.

מעשה הדפוס אצל היהודים פרח באיטליא רק משנת רל"ה (1475) עד רנ"ב (1492) יען כי בשנה ההיא — 1492 — מוכרחים היו המדפיסים בנאפולי לחדול ממעשיהם ורק בכרישה התקיים עוד בית הדפוס של גרשן שונצינו עד רנ"ד (1494) ובברקא התחזק עד רנ"ז (1497). כחצי האי פירנאי נמשך זמן הדפסת ספרים עבריים משנת רמ"ב (1482) עד ר"נ (1490) (בערך) בספרד, ומשנת רמ"ט (1489) עד רנ"ד או רנ"ה (5—1494) בפרטוגאל.

עד עתה לא נדע עוד ספר עברי אחד הנדפס במשך הזמן מראשית שנת רנ"ח (1498) עד ראשית שנת רס"ג (1503). הצרות הנוראות אשר השתגנו עליו על צוארי היהודים יושבי חצי האי פירנאי בענת רנ"ב (1492) ואחרי כן הצרות בשנות רנ"ו-ז (7-1496) אשר תחת סכלם סבלו היהודים היושבים בנגב אירופא בכלל וגם מלחמת הצרפתים והאיטלקים אשר המיטה רעה רבה על היהודים יושבי איטליא — הן הן הסבות אשר בעבורן חדל מעשה הדפוס בישראל בשנים האלה חדל.

אכן אי אפשר להניד כי בעת ההיא חדלו הקוראים בישראל אבל אזלת יד איש לקנות ספרים.

המדפים החרוץ במלאכתו גרשן שונצינו פתח בית דפוס בפאנו בשנת רס"ב (1502) ובשנת רס"ד (1504) שב ויפתח בית דפוס בפזורה, ואף כי הדפים בהבתים האלה ספרים רבים בשפת רומי ואיטלקית, אבל ספרים עבריים החל להדפיס שם רק בשנת רס"ג (1503) ואז נדפסו: הושענות בפארמאט 12⁰; מוסר השכל המיוחס לרב האי גאון

¹ בנוגע לספר אברהם הלוי משרא הקטרין אשר יצא לאור בשנת ר"ע (1510) בקוסט, הנה לא אוכל להניד אם מחזיק הוא עיני קבלה, הלא, יען כי לא ראיתיו. איך שיהיה הנה המחבר הוא מקובל ושם ימלא הקץ הכנוי על דינאל קאפ. ט. אבל אינני יודע אם הוכיח שם את הקץ על פי תורת הקבלה או לא.

ונלהו אליו קערת כסף רר' יוסף האזובי ושיר הכולל י"ג עיקרים לרמב"ן,
כלם ספרים קטנים.

משנת רס"ד (1504) הרחיב חוג עבודתו ויחל להדפיס ספרים יותר גדולים וביניהם: מחזור, רס"ד (1504); ספר הרקח, רס"ה (1505); שערי תשובה וספר היראה לר' יונה מגירונדי יחד עם המוסר השכל, כפי הנראה גם כן בשנת רס"ה (1505); כוזרי ובפעם השניה עקרים, רס"ו, (1506); בחיי עה"ת, רס"ז (1507); יבמות, רס"ח (1508); בבא קמא ועירובין כפי הנראה נדפסו בשנת ר"ע (1510). אולם אם נביא בחשבון מעשי המדפים גרשן שונצינו נראה כי עד שנת רפ"ז (1526) נדפסו בכתי הרפום אשר לו בהערים: פאנו, פיורו, אורטונה ורימינו ספרים בשפת רומי ואיטלקי במספר יותר גדול מאשר הספרים העברים. כפי הנראה הדפיס את הספרים העברים רק בדרך אנב ויהיו לו למפל במעשיו, אף כי עד שנת רע"ו (1516) היה הוא כמעט האחד המדפיס ספרים עברים באיטליא¹.

אולם בכל זאת הוציא המדפיס הזה — גרשן שונצינו — במשך שנות רס"ג (1503) — רפ"ז (1526) ספרים אחדים גדולים רבי הכמות: בערך שנות רע"א (1511) עד רע"ט (1519) הדפיס עשר מסכתות, בשנת רע"א (1511) — הנ"ך ח"א ובשנת רע"ז (1517) ח"ב; בערך שנות רע"א (1511) ור"פ (1520) הדפיס בהוצאה מהודרה נ"ר ונ"א עם פ' אברבנאל; בשנת רע"ד (1514) פ' הרמב"ן עה"ת, רלב"ג, עה"ה, בחיי; בשנת רע"א (1511) נ"ר רד"ק, ובשנת רע"ה (1515) נ"א עם פ' רד"ק (הס' ג"א נדפס בפירוורו בהוצאה מהודרה בפארמאט in folio והוא עתה יקר במציאות); בשנת רע"ו (1520) — ארבעה טורים; בשנת רע"ז (1517), ערוך, ספר דקדוק מהלך שבילי הדעת עם פירוש בפירוורו רע"ז (1517) (?) ואירטונה א מארע רע"ט (1519); בשנת רע"ט (1519) מדרש ח"מ; בשנת ר"פ (1520) פרקי אליהו לר' אליה בחור; בשנת רפ"ב (1522), עקרים; בשנת רפ"ה (1525) כלבו ועוד ספרים רבים אחרים. לאות על מהירות מלאכת הדפוס בפירוורו יעיד פ' הרמב"ן עה"ת המחויק 354 דפים ונגמר במשך חמשה ירחים —

¹ בשנת רע"ג (1513) נפתח בית דפוס במנטובה, אבל זו נדפסו רק סדר עולם רבא וזוטא יחד עם ספר הקבלה, דברי ימי מלכו בית שני להראז"ד, תנאי ושלחן ארבע לכהני — כלם ספרים קטנים. הבית הזה נסגר כפי הנראה בשנת רע"ד (1514).

ההדפסה החלה ר"ח שנת ונגמרה ג' לחדש סיון .

בש' רס"ג (1503) נוסד בית דפוס בקישמנ'. עד ש' רס"ט (1509) נדפסו ספרים אחדים נכבדים כמו ארבעה טורים וחומשים עם ביאורים ובשנת רס"ט (1509). נדפסו שם רמב"ם ואלפסים ; בשנת רע"א (1511) נדפסו שם הגדות התלמוד אשר כעת יקר הספר הזה במציאות .

הספר הזה דומה בתיכנון לעין יעקב ונמצאו ממנו רק ארבעה עקומפ. אשר אחד מהם אצלי . ערך הספר הזה נכבד הוא מאד לבקרת נוסחאות התלמוד , יען מחברו אשר חי בהמאה הארבע עשרה השתמש למלאכתו בכ"י עתיקים מספרד, עיין ראבינאוויץ פרק א' צד 131 .

בשנת רע"ב (1512) נדפס מדרש רבה ; רע"ד (1514) מנורת המאור, פי' הראב"ע עה"ת ועיד ספרים, כמרוצת שנות רע"ב (1512)— רע"ה (1515) החל מעשה הדפוס גם בשאלוניקי . בשנת רע"ו (1516) נדפס פה בראשונה עין יעקב ; והדפוס הזה הוציא אחרי כן ספרים רבים . בפראג נוסד בית דפוס בשנת רע"ב (1512), ואם לא נחשוב את הספרים העברים האחדים והקטנים אשר הדפיסו הנוצרים בגרמניא לצרכם, אז נוכל לאמר כי הדפסת ספרים עברים בארץ ההיא החלה רק בשנת ר"צ (1530) כאשר נוסד בית דפוס בעדם אשר בשלזיא, ושני לו בית דפוס באויגשבורג שנוסד בשנת רצ"ד (1534) .

תקופה חדשה למעשה הדפוס החלה בשנת רע"ו (1516) עת אשר נוצרו עשיר ואיש חרוץ דניאל באמבערג כאנמווערפען החל להדפיס בויניציאה ספרים עברים .

מהשנה ההיא החל מעשה הדפוס של ספרים עברים להתפתח באופן נעלה, והמעם לזה כי במשך שנים רבות הוילו מדפיסים נכבדים ויודעים מאנשי ויניציאה כסף רב, לא הסו על החוצאות הרבות ויקחו להם מגיהים טובים ויפארו את הספרים ככל מיני פאר והדר אשר גם עתה לא אכדו חנם . המדפיסים הנוצרים האלה היו כפי הנראה סבלנים בדתם¹ .

¹ נכבדה מאד לנו הערת המגיה יהודה בן יצחק אשכנזי ביהם המדפיס מרקא אנטוניא יוסטיניאני אשר הדפיס במשך שנות ט"ה (545) — ט"ז (1552) בערך חמשה וארבעים ספרים וביניהם גם משנה תורה להרמב"ם . כהתימת משניות סדר טהרות (וינליזה ט"ו (1546) in folio ומחזיק 163 עלים) יאמר : „בהתעדן מאד מאד גבירי הנעלה נלשין הקטש לדבקה בו ולאחבה עם סגולה לומדי התורה וזכה יתרה נודעת לו לבני ברית השקדים על דלתותיה להקיס עת מ ד ו ז , פקד עלי לכלתי השניה לפזור מעות נתנו להוללות ... גבירי הנזכר לא שמני ארון לביתו ומושל בפעולתו ז א ת לכינה בעלם ובראשונה להשתער ולהביא ריוח לבית נכותו, כי

ועוד יוכר היות כי באשר רבו הקינים והקופצים על הוצאותיהם אשר נדפסו בעקועמפ' רבים, דבר אשר בא ע"י המסחר ככלל אשר פרח אז שם, כי על כן עשו גם בהשבין מעשיהם. וראו זה פלא כי כמעט כל הועמזערים בכתי דפוס האלה היו אנשים נוצרים, ואת זאת נשמע בההתנצלות של המניהים אשר יתנצלו אם הספר לא נצל ולא נקה משגיאות.

אולם אף כי הועמזערים היו אנשים נוצרים בכל זאת נעשתה מלאכת ההדפסה במהירות. הנה כי כן נראה כי הש"ע י"ד המחזיק 266 צדים סדר ע"י הועמזערים ונדפס כמשך תשעה ימים מארבעה עד שנים עשר לחרש אייר של"ד, היינו שנת 1574.

אך גם בתי דפוס האלה מוכרחים היו להחול מעבודתם משנת שי"ג (1553) לרגלי הסכות הנוראות אשר עליהן רמזנו לעיל, וישובו למלאכתם רק בשנת שב"ד (1564).

בעת ההיא וגם עד העת ההיא נדפסו ספרי העברים בלי השגחה מבקר (צענזאר)¹, אבל מעת הזאת החלה הבקרת להשיגה על הכתבי-יד אשר לרוב עשתה מעשיה על פי רצונה ולעתים לא רחוקות בלי השבל ודעת. והספרים האלה אשר כבר יצאו מתחת ידי הבקרת ונדפסו, היתה

אם להתעסק לכבוד השם ורוממותו ותועלת הוגים בתורתו אשר הם עליהם עין חמלתו ומהמות יוקר הספרים נזרו אחר מקייתו ומאבתו את לומדי לשוננו הקדושה נכסיה בו רוח חדה כי לתועלת הכלל אזה...

שימת לב ועין פקויה על שפת עבר והספרות העברית הוא אות על תכונת האנשים המשכילים בימי תחית המדעים. אחריו מות באמבערג בשנת ש"ט (1549) עלה מחיר ספרים עברים למעלה מאד, וכאשר החל המדפיס יושטינאני להפיץ ספריו ברבים החולה הוזל כדי שליש מחיר הספרים. גם זה נכבד מאד לדעת כי משפחות אחדות מאיילי ויניציאה כמו בראגאדין, ווענדראמיין ואחרות אשר מהן יצאו שרים גבוהים וגם ראש מנהלי הרפובליק צויניציאה התעסקו במשך דורות רבות בהדפסת ספרים עברים. משפחת בראגאדין התעסקה במלאכה זו אשר כפי הנראה היתה גם מלאכה המביאה ברכה לבעליה, משנת ש"י (1550) עד סוף המאה השמונה עשרה בערך. ומשפחת ווענדראמינו משנת ש"ז (1630) עד ת"ע (1710). ארמון המשפחה האחרונה יהשב גם עתה עוד להכנייטם היותר נפלאים צויניציאה, המושך אחריו עיני התרים את העיר.

¹ וחולס היהודים בעלמם בהיותם זהירים במעשיהם הנהיגו בעלמם בקרת על ספריהם, בקרת מתונה ונכונה.

אחרי כן עוד בקרת פעמים רבות בשנות של"ה, שנ"ה, שס"ט, שע"ג
ובשנת שפ"ו (1626, 1613, 1609, 1595, 1575), ואלה המקומות
אשר לא מצאו חן בעיני המבקרים האחרונים נשחתו או ע"י דיו או נמחו
בסכין. באוצר ספרי יש מאות אחדות עקועמפ' כאלה אשר נשחתו ע"
הצנור האיטלקית, אשר הם גם היו לי לעינים בהציגי פה את מספר
השנים. ואולם הצבע אשר משחו בהם המבקרים את המקומות האסורים
לבוא בקהל יש אשר לא עמדו לשמן משחית ויש אשר נוכל לקרות את
המקומות האלה.

בכל שלש סבות היו במעל והן היו בהספרים העברים להשחית
את תוכנם ומראם: א) היהודים בעצמם מפחד הדלטוריא והמלשינות;
ב) המניחים מחסרון ידיעה בבקרת אמתית, וג) המבקרים האיטלקים
בנערותם וקנאתם להרהר.

B

778.